

יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה

א. חידושיו לתלמוד

אישיותו של רבי מאיר הלוי אבולעפיה (הרמ"ה) זכתה לתיאור מונוגרפי מקיף.¹ בספר חשוב זה נסקרו תולדותיו, משפחתו, פועלו החברתי כ"נשיא" בקהילת טולדו, פולמוסו המורכב והמפותל עם משנתו הפילוסופית של הרמב"ם בענייני תחיית המתים והעולם הבא, ומקומו במאבק האידאולוגי והחברתי שסער אז בספרד בין הנוטים אחר הפילוסופיה למתנגדיהם. ואולם יצירתו התורנית העשירה שצוינה שם לא זכתה לתיאור מפורט. חכם מופלא זה, בן למשפחת הנשיאים בספרד, היה מגדולי התורה וההוראה בספרד במחצית הראשונה של המאה הי"ג, אך את עיקר פרסומו לדורות קנה – שלא בצדק – בפולמוסו המפורסם עם הרמב"ם, שנודע במחקר כ"פולמוס הרמב"ם הראשון". צדדים שונים הקשורים בו ובאישיותו הוארו במחקר,² אך, כאמור, בתורתו לא נגעו. מטרתנו כאן לתת תיאור שלם ככל האפשר של חיבורי הרמ"ה, שנתפרסמו ושאבדו, ולהשלים בכך את מה שנעשה עד כה.

תורת הרמ"ה ברובה אבדה מאתנו, כנראה בגלל אריכותה היתרה,³ ופרט למה שנשתייר בעין, ניתן ללקט הרבה מספרי חכמי ספרד, צפון אפריקה ופרובנס, שנתחברו במהלך תקופה של כמאה וחמישים שנה אחרי מותו והרבו להשתמש בתורתו (חכמי אשכנז וצרפת אינם מזכירים אותו כמעט כלל!). כך נוכל לשער מה היה היקפה המקורי של יצירתו ולעמוד טוב יותר על אופייה. רמזים ניתן ללקט גם מתוך דברי הרמ"ה עצמו, וכן מתוך ספר "שיטה מקובצת" לרבי

1 B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition*, Harvard 1982. החכם בריל, במבואו ל"כתאב אל רסאייל", ועוד קודם לכן, הבטיח לכתוב מונוגרפיה על הרמ"ה, ולא עלה בידו לכתבה ולצרפה למהדורתו, בגלל המלחמה והמצור על פריס.

2 ח' בראדי, "שירים ומכתבים מרבי מאיר הלוי אבולעפיה", ידיעות המכון לחקר השירה והפיוט, ב (תרצ"ו), עמ' א-צא, כולל מבוא ביוגרפי וגנאלוגי; ש' אלבק, "יסודות משטר הקהילות בספרד עד הרמ"ה (1180-1244)", כה (תש"ך), עמ' 85-121; י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 58 ואילך.

3 ראה להלן. וכבר תמה על אבדנם יש"ר מקנדיאה, בהקדמתו לנובלות חכמה, בזיליאה שצ"א, בסוף ההקדמה.

בצלאל אשכנזי. למרות שפע היצירה וריבוי השימוש בה, תקופה ארוכה לאחר מותו, אין כיום שום כתב יד מספריו הרשום בקטלוגים, ואפילו כתבי היד ששימשו להדפסה ואחרים שהיו ביד החיד"א – עוד במאה הי"ח – לא נשתמרו. הוא הדין בקובץ של מאות תשובותיו, שלא שרד ממנו מאומה בספריות. על מקצת כתבי היד שזוהו במחקר כשייכים ליצירתו ראה להלן. ואלו, בעיקר, החכמים שהשתמשו בדבריו: תלמידי רבנו יונה,⁴ הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א, הרא"ש, בני הרא"ש – יהודה ובעיקר יעקב בעל ה"טורים", רבנו ירוחם, חכם אלמוני (כ"י בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)⁵ והריב"ש.⁶ אלא שהבדל גדול בדבר: ארבעת הראשונים מביאים את דבריו אך מעט יחסית, ובעיקר לשם משא ומתן בהם (הריטב"א, למשל, מביאו בחידושיו רבי-הכמות לש"ס כמה עשרות פעמים בלבד. בתשובותיו [ירושלים תשי"ט] מוזכר הרמ"ה חמש פעמים בלבד), ואילו יתר החכמים המנויים כאן מרבים ביותר בהבאות מדבריו. ספר ה"טור", חלק אבן העזר, למשל, בנוי ממש על אדניו. אלה מביאים גם רבות מתשובותיו, להכריע בעזרתן את ההלכה למעשה בשאלות שונות.⁷ מבין חכמי פרובנס יש שהרבו להשתמש בו, כמאירי, המביאו הרבה ומכנהו "גאוני ספרד" (ראה להלן), ויש שמיעטו, כמו הרב אהרן מלוניל בספרו "ארחות חיים", המזכירו חמש-שש פעמים בלבד, הרב דוד ב"ר לוי בעל ספר "המכתם", הרב מאיר המעילי בעל ספר "המאורות" והרב אברהם מן ההר, המצטטים ממנו פעמים ספורות בלבד.⁸ מלבדם נזכר הרמ"ה אצל כמה מחכמי

4 גם הרבה מן הציטוטים ב"שיטה מקובצת" בשם הרמ"ה מקורם בפירוש תלמידי רבנו יונה, שהיו לפני ר' בצלאל לרוב. השווה למשל המובאה הארוכה לכתובות סג ע"א, ועוד הרבה.
5 י' יואל, רשימת כתבי-היד העבריים הנמצאים בבית הספרים הלאומי בירושלים, ירושלים תרצ"ד, מס' 88; וראה מבואו של הרב א' שושנה לחידושי הרמ"ה על גטין – המובא להלן באות ה – עמ' 11–29.

6 רשימה של הזכרות הרמ"ה בריב"ש, עיין: א' הרשמן, הריב"ש, ירושלים תשט"ז, עמ' נא, הערה 59.

7 הרא"ש מרבה להשתמש בו, אך במקצת ספריו בלבד. בשו"ת שלו, שמספרן רב, אין הוא מוזכר יותר מעשר פעמים; ראה מפתח שו"ת הרא"ש, בעריכת מ' אלון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 597, והערתי בדעות, ל (תשכ"ו), עמ' 278. לעומת זאת בתוספותיו בכלל, ובפרט להוריות ולסנהדרין, הוא מרבה להשתמש בדבריו. מתוספותיו לסנהדרין נתפרסמו בינתיים רק כמה קטעים, על ידי ב' ליפקין, סיני, מה (תשי"ט), עמ' שיד-שכב; תלפיות, ז (תשכ"א), עמ' 360–369; מזכרת (לזכר הראי"ה הרצוג), ירושלים תשכ"ב, עמ' 300–309. בפסקיו לש"ס הוא מזכירו לרוב.

8 דבר מתמיה ראיתי בשו"ת הריב"ש החדשות, סי' יד (והיא מתשובתו של הרב שמואל שלום), וז"ל: "זכית להסכים לדברי החכם בעל 'ההשלמה', ומוכח לה מדברי רבנו מאיר אבולעפיה ז"ל, וז"ל בכתובות... ע"כ, וכתב עליו הרב בעל 'ההשלמה' נראה...". ולפי זה משיג בעל ההשלמה על דברי הרמ"ה. קשה להניח שר' משולם ב"ר משה, שהיה ככל

הספרדים המאוחרים, החל ברדב"ז וכלה בחיד"א, שהיו בידם כתבי יד מראשונים רבים, ובתוכם הרמ"ה. ואף המעט שנדפס מאתו, על ידם נדפס (ראה להלן).

ספרי הרמ"ה עוסקים בתחומים רבים, והם מעידים עליו שהיה איש האשכולות. ואלו הם: (א) "פרטים" או "פרטי-פרטים" – חידושים לש"ס (בדפוס יצאו, בשם "יד רמה", חידושי לבבא בתרא [סאלוניקי תק"ן–תקנ"א] ולסנהדרין [שם תקנ"ח]); (ב) שאלות ותשובות בתוך הקובץ "אור צדיקים" (שם תקנ"ט); (ג) "מסורת סייג לתורה" – על בעיות ה"מסורה" למקרא (פירנצה תק"י); (ד) פיוטים (ברלין תרצ"ו); (ה) "כתאב אל רסאייל" – אוסף חליפת המכתבים בינו לבין חכמי פרובנס וצרפת בעניין פולמוס הרמב"ם (פאריס תרל"א). להלן יתוארו החיבורים א–ג בפרטות; ד–ה נדונו בהרחבה במקומות רבים, ואין צורך לשנות הדברים.

1. "פרטי פרטים"

זהו שמו המקורי של ספר חידושי הרמ"ה לש"ס.⁹ שם זה נזכר בפיו של ר' שלמה אלפראנג'י (שו"ת מהריק"ש, סי' קלא), ואילו הראשונים מדברים על "פרטי דפריט רבינו מאיר הלוי" (ראו, למשל, שו"ת הריב"ש, סי' שטז). הספר הקיף את סדר נזיקין ואת רוב סדר נשים ונחשב על הטובים מסוגו.¹⁰ החיד"א שיער כי הרמ"ה חיבר שתי מהדורות לספרו, האחת ארוכה והשנייה קצרה, ודבריו מיוסדים על הקדמת ה"צידה לדרך" (תלמיד בנו של הרא"ש),¹¹ ועל השוואת

הנראה קשיש מן הרמ"ה, יצטט מדבריו ואף ישיג עליו, ועל כל פנים לא מצאנו הזכרה אחרת בכל ספריו שבידינו. ספר "ההשלמה" לכתובות איננו בידינו. נראה יותר לשער כי נפלה טעות כאן וצריך להיות בעל "השלמן", הלא הוא ר' גרשום בן שלמה, בן זמנו הצעיר של רבנו יונה.

9 ראה שם הגדולים בערכו. השם "יד רמה" נקבע בידי המהדירים. השם המקורי "פרטים", או "פרטי פרטין" (אולי בהתאם לשתי המהדורות, ראה להלן), מתפרש מעצמו, על פי עיקר תכניתו ומגמתו של הספר. יש עניין רב – בייחוד לאור הקשר הספרותי ההדוק שבין הרמ"ה לבין מסורת ספרד הקדומה – לסגנונו של הרב יוסף אביתור, מגדולי הדור השני לרבנות ספרד, כשהוא מנתח את הצדדים האפשריים השונים בשאלה המונחת לפניו: "ומן פרטא דהאי דינא... ומן פרטא דפרטא..." (ראה למשל: גנזי קדם, ג [תרפ"ה], עמ' 64).

10 ראה דברי המאירי בהקדמתו לאבות: "ראש כל החיבורים שנעשו דרך הרכבת פירוש, הם פירושי הרב הגדול הראב"ד ז"ל, ופירושי הרב נ' מיגש ז"ל ופ"י רבינו מאיר הלוי מטוליטולא...". והשווה גם דבריו של הרב ישראלי, תלמיד הרא"ש: "ובאחרית ימיו [של הרמב"ם] דרך כוכב המזהיר... רמ"ה, הוא ר' מאיר הלוי ז"ל נשיא נשיאי הלוי... שהוא פרש כמה מסכתות מן התלמוד בדיוק גדול ובפלפול רב ועצום..." (יסוד עולם, כלל צ, פי"ח).

11 דבריו שם חשובים לענייננו גם מצדדים אחרים, ולכן כדאי לצטט מהם: "ואחריו [=אחרי

כתב יד שהיה בידו, ובו פירוש הרמ"ה להוריות, עם המובא ממנו בפירוש הרא"ש שם. נוסף על עדותו הברורה של בעל "צידה לדרך", יש לשים לב גם לכך שבשערי שני הספרים של הרמ"ה, לבבא בתרא ולסנהדרין, שנדפסו בסלוניקי, מדברים המהדירים בסלסול ובמליצה, כדרך חכמי הספרדים, על "אר"ש שיט"ה מהדור"א בתר"א", ולפי פשוטם של דברים, היה פרט זה כתוב על גבי כתבי היד ששימשו להדפסה. עם זאת, ברור כי ספר בעל מתכונת ענקית שכזו (ראה להלן) לא נתחבר כולו כאחת, ומחברו הוסיף בו דברים גם לאחר שכבר הופץ בין הלומדים. על כך מעיד הרמ"ה עצמו באחת מתשובותיו (סי' רצה): "וכבר ביארתי זה בפרק חזקת הבתים מכמה ימים באר היטב, וזהו מן ההלכות שהוספתים בחיבורי אחר שהגיע לידך".¹² ידיעה זו מועילה הרבה לפתרון הבעיה, בהראותה כי המהדורה "הקצרה" קדמה לחברתה "הארוכה", שלא כדעתו של ש' אסף.¹³

לפני שנפרט את היקפו של החיבור, ראוי לומר כמה דברים על עניינו ועל ייחודו. עיקר עיסוקו של הספר "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא". אמנם יש בו גם "הוויות" רבות, קושיות ותירוצים המכוונים להבנת מהלך הסוגיה, אך גם אלו מטרתם לשרת את המגמה הכללית: הסקת מסקנות הלכתיות מפורטות ביותר, לגבי כל הצדדים האפשריים העלולים לנבוע מן הסוגיה. אריכות הדברים בספר זה נודעה לשם בין הראשונים.¹⁴ פירושו לבבא בתרא ערוך כך שהוא מפרש תחילה את כל המשניות של הפרק, ואחר כך את הסוגיות התלויות בכל משנה ומשנה.¹⁵ לשון הספר ארמית כולה, והוא כתוב בלשון רבים. סגנון הדברים עשוי כך שלשון המחבר משתלבת בלשון הטקסט התלמודי לחטיבה אחת, עד שהקורא בספר ללא עיון בסוגיה יתקשה להחליט היכן מתחלפים המדברים. בכך ממשיך הרמ"ה את דרכם של גדולי ספרד הקדומים, ובעיקר הרי"ף, שאף הוא שילב את דבריו – בארמית! – בדברי המקורות

הרמב"ם] היה רבי מאיר הלוי שבא מבורגוש ונתישב פה בטוליטולא, והיום [=למעלה ממאה שנה לפטירתו] יש פה בטוליטולא מבני בנותיו. והוא היה חכם גדול בתלמוד וחיבר פירושים ברוב התלמוד ארוכים ורחבים, בפס' הלכה בקושיות ותירוצים, ועשה מהדורא ארוכה ומהדורא קצרה, ובזמנו וכן קודם לזה לא היו לומדים בארץ הזאת זולתי הלכות רבינו אלפסי. ורבינו מאיר הלוי נפטר בחג המצות שנת חמשת אלפים וארבע ליצירה, ואחריו בא רבינו יונה מגירונדה...". ובהמשך ההקדמה: "כר' מאיר הלוי והרמב"ן ורבי יונה והר' אבר' שחדשו חידושי' אחר בעלי התוספ'..." (צידה לדרך, פרארה שי"ד, ד ע"א).

12 תוספת זו נמצאת בחידושי הנדפסים לבבא בתרא שבידינו.

13 באנציקלופדיה העברית, בערכו. וראה הערת ב"ז בנדיקט, סיני, לג (תשי"ג), עמ' סג, הערה 3.

14 ראה שו"ת הריב"ש, סי' שיח: "כל זה כתב הרמ"ה בפרטיו בפ' התקבל באריכות מופלג כדרכו".

15 חידושי למסכת סנהדרין אינם עשויים כך, וראה להלן, אות י, על פירושו למסכת זו.

והפכם לחטיבה אחת. גם הערות הביקורת של הרמ"ה כלפי קודמיו מנוסחות בדרך הרי"ף ובסגנונו: "ושאר הא שמעתתא חזינא בה כמה פירושין, איכא מינייהו דלא דייקי כלל ואיכא מינייהו דלא דייקי כולי האי, ואנן איסתבר לן בה פירושא מעליא וחזינן לבירורה לשמעתתא שפיר לפום פירושא דאיסתבר לן, ובתר הכי כתבינן להו להנך פירושי משום דתלו באשלי רברבי" (סנהדרין ח ע"א). ובמקום אחר: "וטובא איחבטו רבוואתא בהני תרי שמעתתא... לאוקמינהו בחד טעמא, ולא יכילו. וכד מעיינת בהדין טעמא דילן סלקי לך הני תרי שמעתתא אליבא דהלכתא" (שם ט ע"ב). בלשונות אלו וכדוגמתן משתמש הרמ"ה גם נגד הרי"ף עצמו, נגד הר"ח ונגד הגאונים. במקום אחד הוא מחדש הלכה בדין בר-מצרא, ומוסיף עליה כך: "ואעפ"י שלא שמענו מפי רבותינו הגאונים מי שהשגיח על עניין זה, לא יכולנו להעלים עינינו בו, משום דמלאכת שמים היא, ואין משוא-פנים בדבר" (שו"ת, סי' רעד).

בהתאם לשמו של החיבור, מחלק הרמ"ה את דיונו לכללים ולפרטים. הוא קובע בכל סוגיה מספר מסוים של כללים יסודיים המשתמעים ממנה, ולאחר שהוא דן בכלל מן הכללים, הוא מקדיש מקום לדיון בפרטים הרבים המשתלשלים מאותו כלל: "הדין הוא כללא דנקיטין לאפרושי ביה בין היכא דאיכא דין חלוקה להיכא דליכא דין חלוקה... דאילו שיעורי דתלי ביה דין חלוקה... לא אמרינן בהו בהאי כללא בפרט, אלא בכללא דכל שאילו יחלק שמו עליו... ופרטי דידהו מיפרשי ממתניתין דאין חולקין..." (בבא בתרא יג ע"ב). פעמים אין ספור רומז הרמ"ה לדבריו הקודמים בלשון: "כדברירנא בריש הדין כללא"; "וכבר ברירנא ליה להאי דינא בכללא דנקיטין בדין חלוקה לעניין חד מצרא ותרי מצרי, בירור יפה", וכיוצא באלה. בגלל האריכות המופלגת הוא נזקק לרוב לרמיזות לדבריו הקודמים, בדרך מסובכת זו, גם באותה סוגיה עצמה.

כתיבה זו, הנסמכת על דרך הגאונים, נושאת עמה בתקופה זו אוטוריטה רבה, ומעידה על הכרת הכותב בסמכותו המלאה להכריע את ההלכה על פי מסורותיו ועל פי הבנתו. כפי שעוד נראה, מאפיין קו זה את דמותו של הרמ"ה, שהיה ממשפחת הנשיאים. מועטות למדי הן ההבאות בספר, ומספר החכמים הנזכרים בו קטן מאוד. ולא זו בלבד, אלא שאין הוא קורא בשום מקום בשם מורו, תופעה נדירה בספרות הרבנית בכלל ובספרות הראשונים בפרט, ואין אנו יודעים פרט זה עד היום.¹⁶ הוא מסיק את מסקנותיו מתוך המשא ומתן בסוגיה,

16 הטעות המצויה ב"שם הגדולים" (וממנו גם במקומות אחרים), כי הרמ"ה היה תלמידו של רבי יצחק אור זרוע, מוצאה מטעות דפוס ברבנו ירוחם, נתיב ארם, יח, ח"ב: "והרמ"ה כתב בהלכות אבילות שלו, כתב הרב רבי יצחק מוינה מורי...", וצ"ל הר"ם [מרוטנבורג]. הדברים נמצאים בהלכות שמחות של המהר"ם, מהדורת כהנא, ג, סי' רא (וכבר עמד על כך א' בן-יעקב בהגהותיו בסוף שם הגדולים). השווה גם הקטע התמוה בשם הגדולים, ערך רבנו

שאותו הוא מנהל לכאורה בעצמו. הוא המקשה והוא המפרק ואין הוא נזקק לשום סיוע מן החוץ. אף מספר ההבאות מדברי עצמו בספריו האחרים מועט יחסית. יש לציין כי דווקא הרמב"ם נמנה עם החכמים המועטים שהוא מזכירם בשמם, אף שעמו היה מעורב בפולמוס סוער, שנגע גם בשאלות הלכתיות מובהקות שבספר "משנה תורה". הרמ"ה כתב השגות על הלכות שב"מ שנה תורה" ושלחן לחכמי פרובנס לעיון, כדי למעט בסמכותו העליונה של הרמב"ם, אבל במהלך שנות הפולמוס הזה למד הרמ"ה לדעת את הסברו החוזר של הרמב"ם בעניין תחיית המתים, ובכך תמה אותה מחלוקת. אין ספק כי הרמ"ה החשיב מאוד את מפעלו של הרמב"ם בהלכה, כפי שמעידה גם קינתו על פטירתו.¹⁷

לעומת זאת הרמ"ה מעתיק מדברי חכמים מבלי להזכיר את שמם, ובעיקר מהרי"ף, מרבנו חננאל, מהרב יוסף ן' מיגש ומפירוש רש"י,¹⁸ ולא תמיד קל לעקוב אחרי מקורותיו הנעלמים. פעמים שהוא נשען על תשובת גאוני ספרד מן הדור הראשון, אשר מתורתם הגיע לידינו אך מעט (ראה למשל דבריו בראש פרק המוכר את הבית, ההולכים בעקבות התשובה שבתשובות גאוני מזרח ומערב, סי' קסח, שהיא, ככל הנראה, לרב חנוך או לר' יוסף ן' אביתור). על אף מיעוט הציטוטים, תלויים דבריו למעשה במידה רבה בדברי חכמי ספרד וצפון אפריקה הקודמים לו, ובעיקר בדברי ר' יוסף ן' מיגש – המיוסדים, מצדם, על דברי הרי"ף רבו ועל הגאונים. דרכו היא לנתח את הסוגיה בהרחבה, בעקבות הדיונים בספרים שקדמו לו, והוא מוסיף ראיות לדבריהם בנימוקים מקוריים משלו. בדרך כלל הוא מסכים עם מסקנתם, כיוון ש"ראויים הם רבותינו הגאונים [הנ"ל] לסמוך עליהם אפילו שלא בשעת הדחק" (בבא בתרא דף מ ע"ב). יש לראות בספריו ניסיון לסכם את תורת גאוני ספרד הקדומים, להרחיבה ולבססה, ולהסמיכה אל נוסח התלמוד כפי שנלמד אותה עת בישיבות ספרד. בני זמנו הצעירים ממנו, רבנו יונה והרמב"ן, שילבו כבר את דרך בעלי התוספות בתלמודם דרך קבע, והרמ"ה הוא הנציג האחרון של דרך הלימוד שהייתה

יצחק מוינה: "ובמרדכי בסוף מ"ק מביא דכתב מהר"ם אמר לי הרמב"ן מפי רבינו יונה, וכן הרמ"ה תלמיד רבינו יצחק אור זרוע וכבר כתב לרמב"ן והוא באגרות הרמב"ם". לפנינו במרדכי ובהלכות שמחות למהר"ם אין כמובן זכר לשמו של הרמ"ה בעניין זה. וראה מאמרו של נ' וידר, "ספרו השרוף של יהודה אבן שבת"י, מצודה, ב (תש"ד), עמ' 122–131, בעניין אחר. גם על תלמידיו אין אנו יודעים הרבה; נזכרים בספרות הרב יצחק הישראלי השני, בעל "יסוד עולם", וכן החכם יהודה בן שלמה הכהן אבן מתקה, בעל ספר "מדרש החכמה" בכתב יד (ראה אוצר נחמד, ב [תרי"ז], עמ' 234).

17 ראה: ח' בראדי, "קינת רמ"ה על הרמב"ם", תרביץ, ו (תרצ"ה; ספר הרמב"ם), עמ' 1–9.

18 ראה דוגמה אצל ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 231.

מקובלת בספרד מקדמותה, אף שגם הוא כבר הכיר במידה מסוימת את תורת צרפת ואשכנז, ומצטט ממנה מעט.

והרי רשימת החכמים אשר שמם נזכר בפירוש בחידושי הרמ"ה: "הלכות גדולות" לרב שמעון קיירא, הרי"ף, רבנו חננאל, הרב ן' מיגש, רש"י, רב האי גאון (תשובות, פירושים, "ספר המקח", וכן ספר "מוסר הדיינין" האבוד¹⁹ [חידושו לסנהדרין, שלוניקי, לט ע"ג]), רב שרירא גאון, ספר "העיטור" לרב יצחק בן אבא מארי הפרובנסלי, פירוש הרשב"ם לבבא בתרא, "רבנו יעקב צרפתי" (רבנו תם), רמב"ם (ב"יד החזקה") ור' יצחק בר אשר.²⁰ כן נרמז לר' שמואל בן עלי הבבלי ("הממונה ראש ישיבה בבבל בדורנו זה" [סנהדרין צ ע"א]). אפשר לומר בוודאות כי במקום אחד לפחות הוא מצטט מפירושו של רב נסים גאון לסנהדרין.²¹ כן מצטט הרמ"ה מתוך "כתאב אל רסאייל" שלו.

סגולות מיוחדות לו לספר "פרטי פרטים": הלשון הארמית והסגנון התלמודי-הגאוני, מיעוט הזכרת חכמים אחרים בספר, לשונות הביקורת הקשים שבהם הוא משתמש אף ביחס לגאונים, לר"ח ולרי"ף, והירידה לפרטי הפרטים של

19 ציטוט בודד, כנראה, בכל ספרות הראשונים. ראה: ש' אסף, "פירורים", תרביץ, ז (תרצ"ו), עמ' 217.

20 בספר סנהדרי גדולה, לקט ראשונים למסכת סנהדרין, ירושלים תשכ"ח, קבע עורכו, הרב יעקב הלוי ליפשיץ, כי לרמ"ה "היה העתק מתוספותיו [של הריב"א] למס' סנהדרין, וספרו הנקרא 'יד רמה'... מבוסס על תוספות רבינו" (עמ' 10). להוכחת דבריו הוא מפנה את הקורא לעמ' 25, אבל שם הוא חוזר על דברים אלו ומוסיף: "לא נציין את המקבילות בין דבריו של הרמ"ה לבין דברי רבינו [הריב"א], כי מאחר שנציע להלן, עמ' 74, את רשימת המקורות שליקטנו מהם את תוספות רבנו... יוכל המתעניין להשוות הדברים מן הספרים עצמם". ואולם המעיין בעמ' 74, ברשימת המקורות, יראה כי צוינו בסך הכל כעשר מקבילות, וקצתן מעידות ממש על ההפך, ואכמ"ל. המחבר עצמו יודע כי הרמ"ה לא הביא את דברי הריב"א בשמו "אלא פעמים אחדות". ההסבר הנלווה לדעה זו: "דברי רבינו [הריב"א] הגיעו אל הרמ"ה כנראה כאשר למד לפני בעל אור-זרוע...", חוזר על טעות מפורסמת (ראה לעיל, הערה 16). ומה עוד שמר ליפשיץ עצמו העיר על דברים אלו כי הם כנראה טעות (הערה 185 אצלו)! וראה זה פלא, שורה אחת בלבד לאחר מכן הוא אומר כי תורת הרמ"ה הגיעה לראש מן המהר"ם מרוטנבורג, ששניהם (המהר"ם והרמ"ה) למדו אצל ה"אור זרוע". כוונתי היא להדגיש שהרמ"ה לא השתמש בדברי הריב"א אלא באופן מקרי ובמידה מועטה בלבד.

21 בסנהדרין טז ע"ב, בפירוש הפתגם "אין הבור מתמלא מחוליתו", אומר הרמ"ה: "ויש מפרשים שהחופר בור אם יחזיר את העפר שהוציא ממנו לתוכו אינו מתמלא עד שיוסף בו עפר אחר. ד"א אין הבור מתמלא מחוליתו מן המטר היורד מן השמים, עד שיתמשך לו אמת המים מבחוץ". והנה בקטע מן הגניזה (נדפס באוצר הגאונים לברכות ג ע"ב), מתוך פירושו של רבנו נסים לפרקים הראשונים של מסכת סנהדרין, נאמר כך: "שמענו בו שני פרושים, האחד כי החופר בור אם החזיר העפר שהוציא ממנו לתוכו, אינו מתמלא עד שיוסיף בו עפר אחר, והשני כי הבור אם ירד עליו המטר מן השמים אינו מתמלא מן המטר שיכנס אליו מפיו עד שתמשך אליו אמת המים מבחוץ". ההקבלה ממש מילולית.

הסוגיה, כדי להכריע בה את ההלכה מכל צד אפשרי. כל אלו מעידים על עצמאותו הרבה של הרמ"ה בהלכה ועל סמכותו התורנית והציבורית, בהיותו דור ראשון לרבנות המתחדשת בשטחי ספרד הנוצרית. לכך יש לצרף גם את מקוריותו הרבה כפרשן, שכבר הראשונים שבאו אחריו ציינוה כיוצאת מן הכלל. דוגמה טובה לכך בדברי הריטב"א למסכת עבודה זרה (סז ע"ב):

לא אסרה תורה אלא קדירה בת יומא, פי' רש"י ז"ל שבישל בה הנכרי היום... דכל תבשיל שלנה לילה אחד נפגם טעמו ועברה צורתו [והוא מותר]. וכן פירשו כל רבותי ז"ל ראשונים ואחרונים, אבל הר"ם הלוי מטוליטולא... פירש... דקדרה בת יומא הוא כל שנתבשל בה פעם אחת בלבד, וכדקרו רבנן "בני יומא" לאותן שלא באו לבית המדרש אלא יום אחד, וקדרה זו אסורה לעולם מן התורה, אבל כשנתבשל בה יותר מיום אחד מותרת לגמרי מן התורה, ואפילו בו ביום... והנה רבינו ז"ל דן אותנו בדין חדש שלא נאמר מעולם. וקבלת הגאונים ז"ל תורה היא... הילכך אין לנו לזוז בזה מפ"י רש"י ז"ל וכל המפרשים ז"ל.²²

אין ספק כי הרמ"ה נמנה עם המחדשים המקוריים ביותר בין רבני ספרד, פרשני התלמוד.

ויש לציין דבר נוסף. הרמ"ה הרבה להשתמש בגרסאות עתיקות של התלמוד, שהיו מצויות בידיו כדרך שהיו מצויות בידי גדולי ספרד האחרים, וגם מבחינה זו רבה חשיבותו של ספר "הפרטים". הריטב"א, אף שהיה ביקורתי למדי כלפי חידושי של הרמ"ה, מסתמך עליו הרבה בבירורי נוסח, והוא נשען על גרסאותיו כשהוא מבקש להוכיח את אמיתות פירושו. לפעמים יש בגרסאותיו כדי הוספת קטעים שלמים על נוסחנו, כפי שיראה המעיין בספר "שער יוסף" לחיד"א (ראה להלן, חידושי הוריות). החיד"א ראה כתב יד עתיק של התלמוד (כ"י מינכן המפורסם), שהכיל גרסאות חדשות רבות, ופעמים הרבה הן היו זהות עם אלו שבחידושי הרמ"ה (להוריות). התעניינותו הרבה של הרמ"ה

22 ראה גם דבריו של הריטב"א למכות טז ע"ב, לעניין "בניתא דבי כרבא": "ורבינו מאיר הלוי ז"ל סבר לחדש חידוש גדול כאן, דבניתא דבי כרבא שהוא שרץ הנוצר מן העפר עצמו... וכתב ז"ל כד מעינת בהאי פירוש... תדע חשיבותא דהאי פירושא דידן, ואנן בעניות דעתין גברא חזינן חשיבותא דפירושא לא חזינן... וכבוד רבינו ז"ל מונח במקומו, כי אין לנו בזה אלא מה שפירש ר"ת ז"ל, שעליו הסכימו בתוספות ורבינו הרמב"ן ז"ל ורבותי הרא"ה ז"ל והרשב"א ז"ל...". דוגמאות נוספות מצויות הרבה. וראה: מ' אלון, חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 56-59: "ופרושו זה של הרמ"ה... מהפכני במלוא משמעותה של המילה".

בגרסאות עתיקות ומדוקדקות ידועה לנו, בעיקר, מתוך ספרו "מסורת סיג לתורה"²³ (ראה להלן).

2. שרידים פזורים

רובו של הספר אבד, כאמור, ועל כן השתדלתי לאסוף אל מקום אחד את כל הידוע לנו על היקף הספר, על פי סדר מסכתות הש"ס. מראי מקומות ל"יד רמה" ציינתי על פי דפי המסכת, אלא אם כן צוין בפירוש אחרת. הסתפקתי בציון מראה מקום אחד או שניים לכל פרט.

(א) ברכות. את חידושי למסכת זו גיליתי, בדרך מקרה, לאחרונה, כגיליון לצד ספר "המרדכי", שם מכונה הגיליון בשם "תוספות ספרדיות". מסרתי חידושים אלו לרב א' שושנה, והוא פרסם את החידושים לפרק א'²⁴ ולפרק ב',²⁵ ואת החלקים לפרקים ד-ו פרסם הרב ח' חבצלת.²⁶

(ב) [מועד קטן]. בספרו של רבנו ירוחם מופיעות ציטטות מרובות למסכת זו בשם "הרמ"ה", אבל לאחר הבדיקה מתברר כי כולן לקוחות מהלכות שמחות למהר"ם מרוטנבורג. לפנינו דוגמה מאלפת עד היכן נשתבש ספר רבנו ירוחם; על פי רוב "רמ"ה" בספרו מכוון לספרו של רמ"ה אבולעפיה (לגטין, לקידושין, ועוד).

(ג) יבמות. חידושי ליבמות נזכרים הרבה מאוד ב"בית הבחירה" למאירי, והוא קוראו "גאוני ספרד". זיהוי זה מתברר למעלה מכל ספק מתוך השוואת המובאות עם מה שמביא רבנו ירוחם בשמו של הרמ"ה; והשווה במבואו של ש' דיקמן למאירי שבמהדורתו (ירושלים תשכ"ב), הערה 13. קטע מפירושו ליבמות – המובא שם במאירי בשם "גאוני ספרד" – מובא ב"שיטה מקובצת" לכתובות כב ע"ב, בשם: "לשון פירוש רבינו מאיר הלוי פרק האשה שלום".²⁷ כן נזכרו חידושי ליבמות בספר "עליות" לר' טודרוס אבולעפיה בן-אחיו,

²³ ראה גם איגרתו אל ר' יהודה בן מתתיה, שבו הוא מבקשו להשיג בעבורו – בארגון ובפרטו – גמרות שונות מתלמוד בבלי, לפי סדר העדיפות: "גמרא דהוריות, פי' [?] ברכות, שבת וחולין, ובבא קמא וכתובות" (ברודי [לעיל, הערה 2], עמ' פג).

²⁴ "תוספות ספרדיות" או ליקוטי הרמ"ה על מס' ברכות, מוריה, קמה-קמו (תשמ"ד), עמ' ה-ח.

²⁵ בקובץ שם עולם, לזכר האברך י"מ שניידר, אוהיו תשמ"ה, עמ' 35-50.

²⁶ ח' חבצלת, "תוספות ספרדיות", קובץ תורני "זכור לאברהם", בעריכת א' ברגר, חולון תש"ן, עמ' ח-י (לפרק ד). ולפרקים ה-ו: שם, חלק א, תשמ"ט.

²⁷ מקורה של ההבאה ב"שיטה מקובצת" הוא: "מלשון הרב ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי ז"ל" (בעל ספר "המאורות").

המביאו בשם "דודי",²⁸ וכן כמה פעמים בפירוש ר' אברהם מן ההר, ובדברי עצמו (יד רמה לבבא בתרא דף פא ע"א, ועוד).

(ד) כתובות. חידושו למסכת זו מובאים ב"שיטה מקובצת", שם, ואף הרמ"ה עצמו מזכירם.²⁹ כן מצוטט הפירוש בספר "המאורות" למועד קטן (ניו-יורק תשכ"ד), דף כג, ואצל ראשונים אחרים.

(ה) גטין. "ספר הפרטים" לגטין היה נפוץ מאוד בין הראשונים, והם מרבים לצטט ממנו במקומות שונים. ציטוטים רבים מצויים אצל הריב"ש, האומר במקום אחד: "זה לא מצאתי בשום חידושין, לא לרמב"ן ולא לרשב"א ולא לרמ"ה ולא בשום חבור אחר..." (סי' צרב); ובמקום אחר: "יש אתי פרטי דפריט הר"ם הלוי במס' גיטין, ובביאור כתב..." (סי' שטז). מרבית הפירושים למסכת זו כלולים בספר אנונימי למסכת גטין לאחר מתלמידי הרשב"א (ראה הערה 5 לעיל), המצטט מהרמ"ה על כל צעד ושעל.³⁰ ספר זה נדפס לאחרונה, בהבלטת חלקו של הרמ"ה בספר ובצירוף דברי הרמ"ה הפזורים במקורות נוספים, בידי הרב שושנה.³¹ כן נזכר הפירוש בספר "ארחות חיים" לר"א מלוניל, ב, הלכות קידושין, סי' יג, המצטט מדבריו לפרק התקבל, וכן מזכירו הרמ"ה עצמו (סוף פרק לא יחפור).³²

28 בכתב יד. ראה: אור החיים, ירושלים תשכ"ה², בערכו, מס' 937.

29 בחידושו לבבא בתרא סו ע"ב ועוד.

30 בשו"ת מהר"ם אלשקר, סי' כ-כו, נעתקו גם מחידושי הרמ"ה לגטין. וראה שו"ת הרד"ך, בית ה, שהוא בעל מחלוקתו של מהר"ם אלשקר באותה שאלה, ובסי' ד שם העתיק גם הוא מתוך חידושי הרמ"ה לגטין. "סדר הגט" של הרמ"ה בכ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מתאים עם "סדר הגט" של הרמ"ה המובא בשו"ת ר' בצלאל אשכנזי, סי' כב, והוא עומד בסתירה גמורה לנוסח הגט המובא בספר "המנהיג" (עמ' תרעז) לרב אברהם אבן נתן הירחי, ואשר עליו חתום, בין השאר, בעקיפין, הרמ"ה. אלא שאת חתימת הרמ"ה מצאנו בספר "המנהיג" על נוסח לשליח קבלת הגט, ואילו נוסח אותו גט עצמו בא בספר "המנהיג" (עמ' תרפג), על שם אותם בני זוג עצמם, ללא כל חתימה. אי אפשר הדבר שהרמ"ה היה מאשר גט אשר נוסחו המילולי, המובא בשני המקורות האחרים שהזכרתי, פסול מדאורייתא לפי דעתו, ועל כן אני מטיל ספק בערכו של הנוסח שבספר "המנהיג" גם מבחינה היסטורית. הבעיה ההלכתית שביסוד נוסח הרמ"ה מבוארת בארוכה במאמרו של הרב מ' כשר, "באור חדש על משנת גטין", נעם, ט (תשכ"ו), עמ' א-לא, אלא שהוא מכיר את נוסח הרמ"ה שבשו"ת ר"ב אשכנזי בלבד. והשווה אהלי יעקב למהריק"ש, סי' כ.

31 א' שושנה (מהדיר), חידושי הרמ"ה ושיטות הקדמונים על מסכת גיטין, א-ב, ירושלים תשמ"ה-תשמ"ט, וצירף לספר מבוא מפורט ועשיר.

32 הראני ידידי הרב יהודה עמיטל כי בידי הרב אהרן אלפנדרי, מחכמי איזמיר (נפטר תקל"ד), היה כתב יד שלם מפרטי הרמ"ה לגטין, וכי אלפנדרי מצטט ממנו קטעים ארוכים ורבים בספרו יד אהרן, אזמיר תקכ"ו, להלכות גטין. בדקתי וראיתי כי בציטוטים אלו הוא משתמש כדי להבהיר את כוונת הרמ"ה, שתמצית דעותיו מובאת — דרך כלל — ב"טור", ונתקשו בה פרשנים שונים (ראה למשל סי' קכד, ס"ק יג; סי' קכ, ס"ק מז). בסי' קלא, ס"ק ל, הוא

(ו) קידושין. בחלק "חוה" של "רבנו ירוחם" מובאים דברים רבים מפירושו לקידושין. כמו כן מזכיר פירוש זה הרמ"ה עצמו (יד רמה לבבא בתרא עו סוף ע"א; ושם לז ע"ג [דפוס ורשה]: "וכבר ברירנא בפרק האיש מקדש... ברור יפה", ועוד). בספר "מעשה רקם" (פיסא תקס"ד), שהו"ל הרב יצחק קוריאט, נדפסו תוספות הרא"ש לקידושין (מיוחסות לו), בשם "שמחה לצדיק", ובתוכן הגהות שהיו מצויות על גיליונות כתב היד, המכילות דברים מחידושי הרמ"ה (לדפים הראשונים של המסכת בלבד).³³ פירוש חדש של "רבנו מאיר" מובא ב"תוספות ר"י הזקן" (שאינו אלא ר' אברהם מן ההר) לדף ז, אלא שלא מצאתיו לא ב"טור" ולא ב"רבנו ירוחם". לאחרונה נדפס הספר בידי הרב שושנה, מתוך כ"י מינכן 258, המכיל בתוכו דפים רבים מספר זה, ועל פי המובאות הרבות מספר זה הנמצאות בספרות הראשונים.³⁴

(ז) בבא קמא. חידושו לבבא קמא הוזכרו על ידו בפירושו לבבא בתרא עו סוף ע"א, ועוד, וקצת מהם נמצא ב"שיטה מקובצת", רובם החל בפרק ז. כמו כן נזכרו ב"שיטה מקובצת" לכתובות (לד ע"א ועוד). נזכרו גם ב"נימוקי יוסף" לבבא קמא הרבה.³⁵

(ח) בבא מציעא. בסוף הלכות מזוזה שבספר "המאורות", נזכרו דברי "רבינו מאיר בסוף השואל את הפרה", וכן מציין הוא עצמו לחידושי בבא מציעא שלו בדבריו לבבא בתרא פח ע"א, צב ע"ב, ועוד. ר' יוסף נ' לב מביא – מן ה"טור" – את דעת הרמ"ה כי בר-מצרא יש לו דין מוחזק לגבי הלוקח (דעת יחיד), ומוסיף: "ומצאתי כתוב בשיטה אחת הראיות שהיה מביא הרמ"ה לדבריו, וז"ל, אבל רבינו מאיר כתב... עכ"ל" (שו"ת מוהר"י נ' לב, ב, סי' מא). בפירוש הרב אברהם ב"ר יום טוב מטוליטולה³⁶ מצטט קטעים מפירושו של הרמ"ה למסכת זו.

(ט–י) בבא בתרא וסנהדרין. נדפסו חידושו למסכתות אלו. החידושים לבבא בתרא נדפסו לראשונה בשלוניקי תק"ן–תקנ"א,³⁷ בדפוס מרדכי נחמן ורוד

מוכיח כי לשון ה"טור" הסתמית (המובלעת, אמנם, בין שני קטעים הקרויים על שם הרמ"ה) מועתקת באופן מילולי מחידושי הרמ"ה לגטין. בסי' קמא הוא אומר: "ושיטת הרמ"ה ז"ל נמצאת בידי".

33 ראה: י' זוסמן, "שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה בוטריל", קבץ על יד, ס"ח, ו (תשכ"ה), עמ' 291 הערה 96, ועמ' 316 הערה 215.

34 א' שושנה (מהדיר), יד רמה על מסכת קידושין יוצא לאור על פי כתבי יד ודפוסים, ירושלים–קליבלנד תשנ"ה, עם מבוא עשיר.

35 דף אחד נדפס בצפונות, ב [ג] (ניסן תש"ן), עמ' יב–יג.

36 ראה ספרי, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 75–78.

37 לחלק ב של הספר, מפרק שישי ואילך, נדפס שער מיוחד, והפרט עליו "וישכן ישראל בטח בדד עין יעקב לפ"ג", וצ"ל לפ"ק. התאריך תק"ן–תקנ"א מפורש ארבע פעמים במקומות שונים בספר.

ישראלִיג'ה, על פי כתב יד שהיה שייך לרב יום-טוב אלגאזי, ועל ידי שליח חברון הוא יוסף אליה הלוי. בסוף כתב היד היה רשום: "נשלם פירוש בבא בתרא של הרב הגדול רבינו מאיר, ע"י אליהו בר' יהודה לישמו, ³⁸ בשנת חמשת אלפים וס"ז ליצירה [=1307], במאתא טוליטולא"; וכך גם נדפס בסוף הספר. מליצה בשער הספר מדברת על "מהדורא בתרא", ונראה כי אין הכוונה לרמז על שם המסכת אלא על טיב המהדורה, שכן מליצה זו חוזרת גם בשער הפירוש למסכת סנהדרין. פעם שנייה נדפס בווארשא תרמ"ז. אליעזר יקותיאל מודיל פרסם ספרון קטן בשם "תורת הרמ"ה" (למברג תר"ו), ובו כמה עשרות שורות מתוך פירוש הרמ"ה לבבא בתרא, בלויית פלפולים ארוכים משלו. כמה מחכמי גליציה המפורסמים, שנתנו לו את הסכמותיהם (עוד בשנת תר"ג) על סמך תכניתו המקורית לפרסם את הספר כולו, עומדים בדבריהם על נדירותו של הספר בגליציה ובפולין.³⁹

החידושים לסנהדרין נדפסו אף הם לראשונה בשלוניקי, בשנת תקנ"ח ובדפוס הנ"ל, על פי כתב יד שהיה אצל הרב המפורסם שלמה קאמונדו, מחבר שו"ת "נהרות דמשק". כתב היד היה חסר מעט בתחילתו (עד דף ב ע"ב), והמהדיר מעיר על כך, וכן חסרים בו החידושים לפרק הנחנקין ועוד קטעים פזורים. למרות מה שנראה ממליצת השער, כי חידושו לבבא בתרא ולסנהדרין שניהם מ"מהדורא בתרא", קיים הבדל רב בין שני הספרים. הפירוש לסנהדרין קצר יותר ומפורט פחות, מרובים בו הציטוטים המפורשים לאין שיעור יותר מאשר במסכת בבא בתרא, ואין הוא מפרש את כל משניות הפרק ביחד, לפני פירוש התלמוד.⁴⁰ לפי דעת נ' אפשטיין נכתב הפירוש למסכת זו לפני שנת 1205.⁴¹

38 כלומר: למען עצמו. שמו של מעתיק זה נשמט מרשימת המעתיקים הספרדים שפרסם א' פריימן ב-ZfHB, 14 (1910), p. 110. המשפט כולו נשמט מההוצאה השנייה של הספר. נראה כי כתב יד זה עצמו ראה עזריה מן האדומים, המדבר עליו בספרו "מאור עינים" (וילנא תרכ"ד, עמ' 212). הקטע המצוטט על ידו, לדף כא ע"א, נמצא כמעט מילולית לפנינו. הוא כותב על כתב היד: "ראיתי אצל גיסי הר"ר חיים מסראן, נעתק בשנת ה' אלפים ס"ז במתא טוליטלה...". אחר כך בא תיאור קצר ובלתי מדויק של הספר (תוך נתינת דוגמה הנמצאת אף היא לפנינו בדפוס), והדבר ברור כי ר' עזריה לא ידע דבר על זהותו של הרמ"ה. הוא מנסה לזהותו עם ר' מאיר נ' מיגש.

39 ידיעה מוזרה וסתומה מצאתי בכ"י ורשה 844, שהוא אוסף העתקות ופתקאות מן המחצית השנייה של המאה הי"ט, ונמצא שם רישום אלמוני המתאר כתב יד של "חידושי הרמ"ה על מס' בבא בתרא, קובץ גדול, מהדורא משונה מהנדפס, והוא הר' מאיר הלוי מטוליטולא, בעל ההשגות על הרמב"ם [וזו טעות, כמובן], ונכתב על חצי בויגן ונייר באמבסיט, וניכר מתוך הכתב כי הוא מזמן ישן. ומחזיק [?] דפים".

40 על חשיבותו של הטקסט הנדפס להבנת דברי הרמ"ה המצוטטים בטור ובמקומות אחרים, ראה: ח' אלבק, "בדיקת המקורות", מזכרת (לזכר הראי"ה הרצוג), ירושלים תשכ"ב, עמ'

(יא) מכות. הריטב"א בחידושי למכות מזכירו הרבה ומאריך בדבריו. בדף יד שם הוא אומר: "וכן פי' ר"מ הלוי בתוספות וז"ל", ונראה לקרוא: "בפרטיו".

(יב) שבועות. הרמ"ה עצמו מזכיר שיטה זו: "וכבר פרישנא ליה להאי דינא בפי' שבועות דידן פי' מבואר" (יד רמה, סנהדרין כג ע"ב; והשווה שם טו ע"א, לעניין ענבים העומדים להיבצר). את חידושי למסכת זו מזכיר גם הריטב"א באותה מסכת, וכן רבי יהודה בן הרא"ש בשו"ת שלו "זכרון יהודה", סי' פב, ועוד.

(יג) עבודה זרה. חידושי למסכת זו נזכרו בפירוש תלמידי רבנו יונה שם (נייר-יורק תשט"ז), המצטט מהם קטע ארוך לדף ו ע"א. וכן מזכירם הריטב"א שם.

(יד) הוריות. חידושי למסכת זו בכתב יד היו בידי החיד"א, והוא מצטט מהם בהרחבה בספרו "שער יוסף". ראה דבריו בהקדמתו שם, וכן מה שכתב ב"שם הגדולים", ערך מאיר הלוי: "ויש בידי הצעיר פרטין להוריות ואבות על קלף ישן כתב יד, וכתוב בהן שחיברם באייר וסיון שנת ד' אלפים תתקס"ז [=1207]. מגוף הספר ברור כי כתב יד זה היה מסומן בפרטיו, כפי שהדבר בחידושי לבבא בתרא, ודבר זה הוא אולי מסימני המהדורה הארוכה. ראה למשל "שער יוסף", יז ע"ג בדפי הספר, המצטט מ"פרט לב". פירוש הרמ"ה להוריות מובא גם בספר "המאורות" לחולין ג ע"א, גם בדברי הרא"ש למסכת זו. השוואת המובאות אצלו ואצל החיד"א מעוררת בעיה, וכבר עמד עליה החיד"א עצמו, והכריע כי מדובר בשתי מהדורות, קצרה וארוכה (וראה לעיל).

(טו) אבות. חידושי לאבות היו בידי החיד"א (ראה לעיל, סי' יד), וציטוטים מהם מובאים בפירוש תלמידי רבנו יונה לאבות, בספר "מדרש שמואל" לר"ש אוזידא (ויניציא של"ט), שהיו בידי כתבי יד מכמה ראשונים למסכת אבות, וכן בפירושי רבנו יצחק ב"ר שלמה מטולדו לאבות (ירושלים תשכ"ה).

לשאר מסכתות הש"ס לא מצאתי כל עדות ואני משער כי זהו היקפו המלא של החיבור במקורו.

ב. שאלות ותשובות

מ שו"ת הרמ"ה מצויות בידינו כמה עשרות תשובות בלבד, והן נדפסו בספר "אור צדיקים" (שאלוניקי תקנ"ט). קובץ זה פותח בסי' רמ ומסיים בסי' שט, אך מספר התשובות שבו קטן למעשה משבעים.⁴² ספר זה נדפס שוב בוורשא

41 י"נ אפשטיין, תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 23, הערה 47.

42 המספר רנו נדפס בטעות באמצע תשובה סי' רנה. יש תשובות אחדות שנחלקו לפרקים על ידי סימנים נפרדים. פירוט מלא של תוכן התשובות וידיעות נוספות ראה: שושנה (לעיל, הערה 18), א, עמ' 57–63. תשובות שלא נכללו ברשימת הרב שושנה צוינו על ידי בכוכבית ליד מספרן.

תרס"ב, ושם הועבר סי' רנח – העוסק בדיני חרם – לסוף הכרך, ועל כן נשמט כליל ממהדורת הצילום של קובץ השו"ת, שנעשתה מדפוס זה [ירושלים תש"ך?].⁴³ אין לפקפק במקוריותו של הקובץ: רוב התשובות חתומות במילואן, וניתן להביא להן מקבילות וסימוכין מספרי ראשונים אחרים. ראה להלן, בפתיחתי למס' 9–19, והשווה סוף סי' רעד עם שו"ת הרשב"א, א, א, סי' תתקטו. סי' רסד הועתק בשלמותו בשם הרמ"ה ב"שיטה מקובצת" לבבא בתרא כט ע"ב; סי' רמא מצוטט כולו, מילה במילה, בספר "מישרים" לרבנו ירוחם, דפוס ויניציאה, פא ע"ד, ושם נדפס בטעות "האיי" במקום "מאיר"; וראה לעיל, עמ' 78 סעיף (ב), ולהלן, הערה 48. הרמ"ה, כדרכו, ממעט עד מאוד בציטוטים מתוך דברי אחרים, ובקובץ נזכרים רק רש"י, הרמב"ם, הרי"ף וכן "גאונים" בסתם, וגם אלו פעמים בודדות בלבד. נזכרים שמותיהם של שלושה שואלים: יהונתן ב"ר יעקב (קונקי),⁴⁴ שלמה ב"ר אברהם – ונ"ל שהכוונה לר' שלמה מן ההר – ור' יוסף ב"ר גרשם גרבוני.⁴⁵ השאלה שבסי' רצ נשאלה מן העיר אישטילא (Estella) שבחבל נבארה. מגוף הקובץ עולה התאריך ה' אלפים [1240] (סי' רעה), וסי' רעא נכתב סמוך מאוד לשנת תתק"פ [1220]. בסוף סי' רסג, רסח ורעג נוספו שורות אחדות בידי מעתיק מאוחר.

ברור אפוא כי לפחות מאתיים ארבעים תשובות אבדו מאתנו, ומאחר שהן אינן מועתקות, לפי מיטב ידיעתי, בשום קטלוג של כתבי יד,⁴⁶ עלינו ללקטן, עד כמה שאפשר, מתוך הספרות הרבנית כולה. להלן ארשום ארבעים ושתיים תשובות כאלו,⁴⁷ מהן ודאיות ומהן כמעט ודאיות⁴⁸ בעיני. אמנם מצויות בספרות –

43 היו קובצי שו"ת הרמ"ה שסדרם היה שונה מזה שבקובץ "אור צדיקים". בספר "כנסת הגדולה", חו"מ, סי' קמ, ס"ק ט, רט ע"ג, נמצא: "מצאתי כתוב בתשובה כתב יד להרמ"ה ז"ל, יש דין חזקה למקומות בבית הכנסת..." – והיא תשובה סי' רסג בקובץ הנדפס. והנה, הראני ידידי מ' בניהו כי בטופס "כנסת הגדולה" השייך לאביו, הרב יצחק נסים [זצ"ל], כתב הרב ישראל משה חזן על הגיליון כך: "היא בידי המשי"ח ס"ט, והיא בסי' צו".

44 B. Septimus, "'Kings, Angels or Beggars'", *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, II, Cambridge Mass. 1984, pp. 309–335

45 הוא הנזכר בין גדולי נרבונה בהקדמתו של המאירי לאבות.

46 שושנה (לעיל, הערה 42), הערה 1, מצא בכתב יד מפתח של תשובות ראשונים ובו שלוש-עשרה תשובות שאינן במפתח הנדפס, אך תוכנן אינו מסוכם שם.

47 מספרן הכולל ברשימתו העדכנית של הרב שושנה הוא 44.

48 טעות מצויה מאוד בראשי התיבות הרמ"ה, כפי שכבר העירותי לעיל, הערה 16 (וראה הקדמתו של י"ז כהנא לתשובות, פסקים ומנהגים של מהר"ם מרוטנבורג, ירושלים תשי"ז, א, עמ' 12). לדוגמה בלבד אני מציין עוד לדבריו של רבנו ירוחם בספר "מישרים" (ט ע"ב): "כתב רבינו מאיר הלוי בתשובה כי מי שאומר כתבו לי מאיזה טעם דנתוני...", והעניין אינו מופיע ב"יד רמה" לבבא בתרא דף מא, המצוטט בתשובה, אך לעומת זאת הדברים מפורשים ב"הגהות מיימוניות" (הלכות סנהדרין פ"ו ה"ז), על שם מורו – מהר"ם מרוטנבורג.

במיוחד ב"טור" וב"רבנו ירוחם" – הזכרות רבות, אבל מוצאן כנראה מספר חידושיו ולא מתשובותיו, ולכן לא מניתי אלא את התשובות שהשיב לשואליו; שמא בעזרתן יקל לזהות תשובות רמ"ה המסתתרות, אולי, מאחורי שם אחר. מספר קטן של "תשובות" מצוי בספרו "כתאב אל רסאייל", במסגרת התכתבות עם חכמי פרובנס וצרפת, שכן באותו חיבור התאמץ להוכיח שמצויות טעויות הלכתיות בספר "משנה תורה" לרמב"ם. עוד לפני שנדפס "כתאב אל רסאייל", הועתקו דברים ממנו בספרות הרבנית, בשם "תשובות הרמ"ה". ראה למשל "ברכי יוסף", או"ח, סי' לב, ב"שירי ברכה", לעניין חיפוי עור הבתים בתפילין (= כתאב אל רסאייל, עמ' צז); וראה בריטב"א, נדה כח, ד"ה איצטריך, ששמע "על רבינו מאיר הלוי ז"ל שהשיב לרבינו שמשון ז"ל דלמ"ד אנדרוגינוס בריה בפני עצמה היא..." (= כתאב אל רסאייל, עמ' קמ ואילך).

מצויות שתי קבוצות שו"ת אשר נתקשרו עם שמו של הרמ"ה, אך הן אינן שלו. הראשונה היא הקובץ הקטן הקרוי בפירוש "שאלות ותשובות מהרמ"ה", הנספח בסוף שו"ת הרשב"א הנודעות כ"חלק ב" (ליוורנו תי"ז). קובץ זה נחלק לשניים: חציו הראשון כולל את שו"ת מהרי"ל, המצויות גם בשו"ת מהרי"ל הרגילות, וחציו השני אינו אלא תשובה ארוכה אחת מאמצע המאה ה"ט. אינני יודע מה ראו לקרוא את שם הרמ"ה על קבוצה זו שתוכנה ברור. מסובך יותר ניתוח הקבוצה השנייה, המצויה בתוך שו"ת הרשב"א הידועות כ"חלק ז", והן למעשה הקובץ השני שנדפס ממנו (קושטא רע"ו), ושמו "שו"ת להרשב"א ולזולתו מן הרבנים ומן הגאונים".⁴⁹ שלושים סימנים לפני סוף הקובץ הזה נדפסה הכתובת "כל אלו הדינים שמכאן ולמטה הם לר"מ הלוי ז"ל". ואולם נקל להיווכח כי סימנים אלו מאוחרים אף לרשב"א, וברור שאין הכוונה ב"ר"ם הלוי" לרמ"ה. תשובות הרמ"ה היו מצויות הרבה בידי הראשונים, ואלה – בייחוד גדולי עירו טולדו – החשיבו אותן ביותר. אף הריטב"א, שלא היה בן עירו, ואשר נטה בהרבה מדרכו של הרמ"ה בעקבות רבו הרמב"ן והיה ממעט להזכירו בחידושיו, משתמש בו חמש או שש פעמים בתשובותיו (שמספרן אינו עולה עד מאתיים).

49 מספר זה נשתמר בעולם רק טפסים בודדים, וגם א' יערי לא רשמו בספרו "הדפוס העברי בקושטא". שנית נדפס הספר, על פי הדפוס הראשון, על ידי דוד פיפאנו, ווארשא תרכ"ח, ואין שנת הדפוס נכונה. ראה עתה ש' עמנואל, "ספר שו"ת הרשב"א דפוס קושטא, מקורותיו ועריכתו", המעין, כ (ניסן תשמ"א), עמ' 46–58; ש"ז הבלין, "הקדמת המו"ל לשו"ת הרשב"א החדשות מכת"י", בתוך: שו"ת הרשב"א חלק תשיעי, ירושלים תש"ס, עמ' ב, הערה 9. אעיר על דבר אחד, שהוא חידוש גדול אצלי ולא ראיתי מי שעמד עליו עד כה. קבוצה זו של שלושים סימנים (וגם קצת סימנים לפנייה) עומדת בזיקה הדוקה ביותר לספר "ארחות חיים", זיקה שאינה נופלת כלל מזו של ספר "כלבו" המפורסם אליו. ההקבלה הינה לפעמים מילולית ממש, ופעמים הגרסאות כאן טובות מאלה שב"ארחות חיים" וב"כלבו" גם יחד. קבוצה זו שופכת אור חדש על כל שאלת הזיקה שבין "ארחות חיים" ל"כלבו".

כאסמכתא רבת משקל להכרעותיו. במקום אחד הוא אומר: "וכן פשטה הוראה זו בגלילנו משמו של רבינו מאיר הלוי" (סי' קי). כך אומר גם הרשב"א, בעניין מנודה שמת בנידויו, שבית דין יכולים להתירו: "וכן שמענו משמו של ר' מאיר אלפיעה ז"ל" (שו"ת הרשב"א, ז, סי' נ). הם השתמשו אפוא בהכרעות ידועות של הרמ"ה. ואין צורך לומר שנזדקקו לו הרא"ש ובית מדרשו – שהם מאנשי טולדו. השימוש הנרחב בתשובותיו אצל הרא"ש, אצל רבנו ירוחם תלמידו, בספר ה"טור" של ר' יעקב בנו, ובשו"ת "זכרון יהודה" של ר' יהודה בנו האחר, מעלה את הרושם הברור כי בטולדו התייחסו אליו כאל "מרא דאתרא", ואולי בולט הדבר באנשי בית מדרש זה דווקא, בגלל היות הרא"ש – רבם – "גר" בטולדו.

מעניינת ביותר הפסקה הבאה הלקוחה מספר "אוצר הכבוד" לר' טודרוס, בן אחיו של הרמ"ה: "ושמעתי אומרים על שם דודי ר' מאיר הלוי ז"ל שהיה מזהיר הזהרות רבות שלא להסתכל בלבנה [בשעת קדוש לבנה]⁵⁰ ... ואשריו ואשרי חלקו אשר זכה אל התורה התמימה ואל החכמה פנימי[ת] ונעלמה, ואוי לו לדור שניטל כבודו מביניהם, ואוי לי שלא זכיתי ללמוד תורה לפניו כי אם בפרק הכונס צאן לדיר להתעשר בלבד, ואני כבן עשר, וברוך המקום אשר זיכני לראות את הדרת פניו לעת זקנתו וסמך את שתי ידיו עלי וברכני בברכה המשולשת והיא שעמדה לי בבחרותי וגם עד זקנה ושיבה ת"ל" (ראש השנה, פ"א; נאווי דוואהר תקס"ח, לה ע"ב). דברים אלו נאמרו, כפי היוצא מתוכנם, כחמישים שנה אחרי מות הרמ"ה, וכבר אז קונן בן אחיו על "דור שניטל כבודו מביניהם", ככל הנראה בגלל חדירת דרך לימודם של בעלי התוספות.⁵¹ אלא שלגבי פסקיו, מנהגיו ותשובותיו למעשה, הוכר הרמ"ה כמכריע.⁵² מעניינת גם העובדה שבן אחיו מתאר את דמותו כבעל סוד וכמקובל ממש, כפי שהיה ר' טודרוס בעצמו, אלא שאין זה מעניין המאמר.

מעתה נפנה לראות אילו תשובות נדפסות של הרמ"ה מצויות בידינו מלבד תשובותיו ב"אור צדיקים", בשלמותן או בחלקן, בלשונן או במסירת תוכן. את התשובות ערכתי לפי הסדר הכרונולוגי של המקורות. (1-2) הרמ"ה עצמו, בתשובותיו שנשתמרו לנו, מזכיר שתי תשובות נוספות:

50 על עניין זה ראה: אנ"צ רות, "קידוש לבנה", ידע עם, יב (תשכ"ז), עמ' 3-8.

51 אינני רואה אפשרות לפרש התבטאות זו כמליצה שגרתית על פטירתו, כחמישים שנה לאחר מעשה.

52 ירידת ערכו של הרמ"ה, יחסית לרמב"ן, ניכרת אצל הריטב"א גם בשעה שהוא מסתמך על תשובתו להלכה ולמעשה. אם הרמב"ן עצמו, שהיה צעיר מן הרמ"ה בכשלושים שנה, שאל מלפני הרמ"ה בכבוד גדול (ראה להלן מס' 3, 24), הרי הריטב"א כותב באחת מתשובותיו (סי' מא): "וכן השיב רבי מאיר הלוי ז"ל בתשובת שאלה והסכים עמו רבי הרמב"ן ז"ל...".

האחת תשובה בדין שכר החזון וכיצד הוא נגבה מן הציבור (סי' רמא: "ותשובתי עליה עתה היא כפי מה שקדם מתשובתי עליה במה שעבר"), והאחרת בדין "אשנבים המצויים מאחורי הבתים... אם יש להם דין חלונות לענין הרחקה" (סי' רצה). התשובה הנרמזת בסי' רצה נכתבה לאביו, והוא מדגיש כי עתה שינה דעתו לעניין פסק ההלכה בה ממה שהייתה דעתו בתשובתו לאביו ("כתבת כי ראית לי תשובה על זאת השאלה עצמה לאדונינו אבינו ז"ל... חקרתי על תשובתי לאדונינו אבינו ז"ל בשאלת האשנבים ומצאתיה במקצת ענייניה סותרת מה שהיא דעתי בה עתה").

(3) תשובת הרמ"ה אל הרמב"ן, על שאלתו בעניין הגזול את חברו בעדים אם צריך להחזיר לו בעדים: "שאלתי לרב רבי מאיר נשיא נשיאי הלוי והשיב דנאמן [לומר החזרת] מסוגיא דפרק האשה שנתארמלה ומודה רבי יהושע באומר לחבירו מנה לויתי ממך ופרעתך שהוא נאמן... זה השיב הנשיא הגדול, שפתים ישק משיב דברים נכוחים" (חידושי הרמב"ן לבבא בתרא לג סוף ע"ב).⁵³

(4) שו"ת הרשב"א, ב, סי' קיב: "...הגיעה לכם תשובת הרב הגדול רבינו מאיר ז"ל מטוליטולה שאם נתגרשה בגט מרצונה שאין לה באותה מתנה כלום, משום דאמור רבנן דאדעתיה למשקל ומיפקי לא יהיב לה; ומהאי דכתב לה בין שתעמוד עמי בשלום בין במרדות, לא מרד בגט קאמר, אלא מרד ממלאכה או מתשמיש קאמר...". והרשב"א שם מוסיף: "...ואמרתם עוד שחזרתם ושאלתם את פי מורי הרב רבינו יונה ז"ל והשיב שהמתנה קיימת אפילו תמרוד בו בגט...".

(5) בשו"ת הרשב"א הנודעות כ"חלק ז", סי' תצו: "להרמ"ה ז"ל. ושאלת קהל שהסכימו למנות דיין, והסכימו ביניהם שכל מי שיקלל הדיין או יחרף או יגדף אותו שיפרע [לו] חמש מאות דינרים... אם יש על הדיין תקלה בכך...".⁵⁴

(6) תשובת הרמ"ה לחכמי בורגוש לעניין כתיבת ספר תורה, הובאה ב"קרית ספר" למאירי (אזמיר תרכ"ג, ח ע"ב), מאמר שני, ח"ב.⁵⁵

53 עדות מאלפת על נסיבות השאלה והתשובה נמצאת ב"שיטה מקובצת" לכתובות יח ע"א, בשם תלמידי רבנו יונה: "וגבי גזלן אם נאמן לומר פרעתי ביני לבינך אם לא, נחלקו חכמי פרוניציא וגירונדי ז"ל, מורי הרב רבינו משה בר נחמן מגירונדא ז"ל אומר דנאמן לומר פרעתי... והרב רבינו שלמה מן ההר ז"ל אומר שאינו נאמן... ושאלו לרבינו מאיר הלוי ז"ל והכריע כדברי הרמב"ן ז"ל...".

54 המצב מתואר בתשובתו שם: "אבל מכוער הדיין שמבקש לו דרך לשלול שלל ולבז בז, להתעולל עלילות להקניט את בעלי הדין שלא לשם שמים, כדי להקניט בו יצר הרע לשוב ולחרף את הדין". הדברים מזכירים היטב את דברי הרמ"ה בפירושו לבבא בתרא ח ע"א: "אבל ת"ח שאין עוסקין בתורה תדיר כפי כוחן ולא דיין לעסוק במלאכתן למצוא פרנסתן ופרנסת בני ביתן, אלא שהם יגיעים להעשיר ומבטלין את התורה כדי לקבץ ממון הרבה... על כיוצא בהן נאמר 'ציון שדה תיחרש'...".

55 וראה להלן, עמ' 94.

(7) בתשובות הריטב"א, סי' מא, כתוב כך: "וכן השיב רבי' מאיר הלוי ז"ל בתשובת שאלה... כי אלו שנותנין לנשותיהם מתנת מעות, צריך שלא תהא בלשון מתנה גרידתא אלא שיכתוב לה בה לשון חיוב שנתחייב לה בסך ההוא בתורת חוב, הא לאו הכי אע"פ שכתוב בה אחריות לא קנתה".

(8) תשובה שלמה נדפסה בידי א' סופר בתוך "שאלות ותשובות חכמי פרובינציא" (ירושלים תשכ"ז, עמ' 317) מתוך כ"י אוקספורד,⁵⁶ המכיל הרבה מתורת חכמי פרובנס. מעתיק כתב היד מעיר, כי תשובה זו של הרמ"ה היא בודדת בכתב היד אשר לפניו. התשובה פותחת: "תשובה מרבי' מאיר הלוי זצ"ל", והיא עוסקת ב"מאי דנהיגי במקצת מקומות למכתב שם נהרא". הרמ"ה קובע כי "כך ראינו, לא מצינו שהצריכו חכמים למיכתב אפי' שמו ושמה ושם עירו ושם עירה אלא בזמן שהוחזקו שני יוסף בן שמעון בעיר אחת...". וראה הערותיו של א' סופר.

(9–19) בליקוטים שבסוף ספר "כלבו" נזכר: "שאל רבי יהונתן דקנוקה [צ"ל: קונקי, Cuenca] מרבינו מאיר לוי", ולאחריו שאלה ותשובה בדין פטור תלמיד חכם, המתקיים על הריבית, מן המסים. העניין כולו נמצא בלשונו ב"אור צדיקים", סי' רמח, אלא שב"כלבו" התשובה קצרה יותר, ונזכר בה שם עירו של השואל, פרט שאינו מופיע ב"אור צדיקים". תשובתו זו של הרמ"ה התפרסמה ביותר בספרות הרבנית, בגלל חשיבותה הרבה לחיים הפנימיים של הקהילות. מצטטים מתשובה זו הרא"ש בתשובותיו (כלל טז, סי' ז) וכן החכם הפרובנסלי ר' נחמיה בן יצחק (הובאה תשובתו בסוף שו"ת "זכרון יהודה", לר' יהודה בן הרא"ש [ברלין תר"ו, דפים נג–נד], ומשם, כנראה, לקחה מהר"ם אלשקר, שקבעה בתשובותיו, סי' יט, מילה במילה). לדעת הרמ"ה, הפטור ממסים חל על תלמידי חכמים גם אם הם מוצאים את פרנסתם ממקורות שונים, שאינם מפריעים את סדר לימודם הקבוע. דעה זו היא חלק מהשקפה כללית יותר, שלפיה "שלא מפני עניותם נפטרו אלא מפני תורתן נפטרו" (חידושו לבבא בתרא ח ע"א). מתוך כך הוא סבור לפוטרם לא רק ממס קיבוצי שהוטל על כל הקהל, אלא גם ממס גולגולת אישי, בניגוד לדעת כל גדולי הפוסקים, רמב"ן ואחרים. והשווה שו"ת הרשב"ש, סי' תיב, ואכמ"ל. וראה גם מה שהביא הריטב"א בשם הרמ"ה בחידושו לשבועות ל ע"א, ד"ה הדר, ושם לח סוף ע"ב. והשווה הערה 54. וראה שו"ת הרדב"ז, סי' אלף רכג.

56 כדאי להעיר שתשובה זו הדפיס ש' אסף, "תשובות מן הראב"ד בעל האשכול", סיני, כא (תש"ז), עמ' קנז–קסב, מתוך אותו כתב יד, יחד עם תשובות אחרות. וראה מאמרו של ש"ז הבלין, "תשובות חדשות לרשב"א מתוך כ"י", מוריה, א (תשכ"ט), גיליון ג–ד, עמ' נח, הערה 2.

והנה במפתח ה"כלבו", החל בדפוס הראשון (נאפולי ר"ן), מיוחסת קבוצה של שתיים-עשרה תשובות לרמ"ה, שכן נאמר שם בסי' קמז כך:

דינים ושאלות ותשובות ששאל הר' יהונתן דקנוקה מרבינו מאיר הלוי: אם תלמיד חכם שתורתו אומנותו חייב לפרוע במסים וארנוניות [היא התשובה הידועה הנ"ל], (9) ונוסח כל נדרי ודעת רבינו יעקב [בו], (10) ודין מי שקבל עליו [צ"ל: הרגיל] לאפוקי הזכרת השם לבטלה, (11) ודין מי שנשבע[?], (12) הנודר לצום עשרה ימים באיזה יום שירצה, (13) ודין צבור שהתענו ושליח ציבור לא התענה, (14) ודין מוסר שפסול לעדות, (15) ודין מי שנשבע מיני שבועות, (16) מי שנדר בחלום, (17) דין שליח צבור שמרננין עליו העם שנתפס עם הנכרית, (18) ודין שליח צבור שאומרין לו הקהל שיתעטף בציצית ואומר איני רוצה, (19) ודינים אחרים על ש"צ, ודין מלמד.

על פי עדות זו מתברר שכשני שלישי מן המובא בגוף הספר, מן הכותרת הנ"ל ("שאל רבינו יהונתן דקנוקה מרבינו מאיר לוי") ועד סוף הספר (פרט ל"משפטי החרם" שבסופו), לקוח מקבוצת תשובות של הרמ"ה לסדרת שאלות ששאלו ר' יהונתן זה. אני נוטה לקבל עדות זו של המפתח (פרט ל"דיני המלמד", הבאים אחרונה במפתח), שכן היא משליטה סדר מסוים בערבוביה הגדולה השוררת בליקוטים שבסוף ה"כלבו", על ידי כך שהיא קובעת מכנה משותף לחלק ניכר מן הליקוטים. יש לפנינו אפוא במפתח רשימת תשובות שממנה מתבררת בעלותן, ואילו בפנים – כלומר בליקוטים – לא מצויות התשובות הללו בשלמותן, אלא רק במקוטעין ובמפוזר, ולכן לא נשאר שם רמז לשם מחברן. נראה לי כי לאחת מן התשובות הללו, היינו לסי' 19 במנייננו, רומז הריטב"א בחידושיו למכות, סוף פרק שני: "ואין צריך לומר דכל שמינוהו סתם בשום מינוי... שאין מסלקין אותו מאותו מינוי אלא בטענה, וכן ראיתי בתשובה לרבינו מאיר הלוי ז"ל על ענין שליח ציבור". ולפנינו בליקוטי ה"כלבו", בקטע המקביל למקום הנ"ל במפתח, כתוב כך: "תשובת שאלה, מה שכתוב בדין החזן שאין מסלקין אותו מאומנתו אלא אם כן נמצא בו פסול, והבאת על זה ראיות, יפה כתבת ויפה דקדקת...".

(20) בספר "ארחות חיים", הלכות מאה ברכות, סי' ח: "נשאל לר' מאיר הלוי אם יברך גר שלא עשני כותי ושבוי שלא עשני עבד. והשיב כך ראינו שאין הברכה אלא על תחילת ברייתו של עולם. לפי' אין גר מברך אלא כל זמן שהורתו ולידתו בקדושה, אבל השבוי מברך, שלא תיקנו ברכה זו אלא מפני שאין העבד חייב במצוות כישראל ואינו ראוי לבוא בקהל ופסול לכמה דברים, וכן הדעת נוטה עכ"ל".

(21) שם, הלכות ברכות, סי' ב: "והרמ"ה כתב בתשובה דלא אמרינן להני קראי [לעושה אורים גדולים, ואור בציון תכין כ"ש קומי אורי כי בא אורך" וכו'] ולא והתקין מאורות, דלא אשכחן בקראי דתלי יצירת המאורות לשמח העולם אלא להאיר ולמשול ביום ובלילה, אבל לשמח העולם לא אשכחן. ואי משום ההיא דאדה"ר [=דאדם הראשון] דשמח בהאיר [בהאור] זה היה לאחר היצירה...".

(22) שם, הלכות ערב יום הכיפורים, סי' ד: "...ואע"ג שאין המלקות מכפר אלא עם הוידוי והתשובה, א"א לומר שלא יקל לו מעונש העון ההוא מפני הצער שנצטער מכלל העונש שנתחייב בו בידי שמים, ואין חילוק בדבר בין שילקה בבי"ד בין שלא בבי"ד, אלא שאם נתחייב בבי"ד מלקות מלקין אותו בעל כרחו, ואם עבר העבירה שלא בעדים והתראה ורצה מעצמו ללקות כדי להקל מעונש העון תבוא עליו ברכה, ואם לא רצה אין כופין אותו. כ"כ הר' מאיר הלוי ז"ל בתשובה".

(23) שם, הלכות לולב, סי' ה: "והב[על] עשרת הדברות [=ר' יצחק ב"ר אבא מארין] כתב דבג' כדי עלין לחין סגי לעיכובא, פי' ג' בדין ובכל בד ג' עלין לחין ור' מאיר הלוי ז"ל כתב דווקא כשיבשו שאר העלין אבל הדס שאינו עבות מתחילתו אין ג' עלין מעלין ולא מורידין, כ"כ בתשובה".

(24) בטור, אורח חיים, סי' סא, מובאת תשובת הרמ"ה לעניין אמירת אמן ואל מלך נאמן בין ברכת "הבוחר" לקריאת שמע: "והרמ"ה השיב על זה בתשובה וכתב ודאי אם הקדים וסיים הבוחר בעמו ישראל באהבה קודם ש"ץ יכול לענות אמן...". התשובה נכתבה לרמב"ן, וכבר רמז על עניינה המאירי, "מגן אבות", עניין א: "והעיד הרב ז"ל [=הרמב"ן] ששאל בזה את הרב המופלג רבינו מאיר מטוליטולה ושהרב ז"ל השיבו שהוא טעות ושאין אומרים אותו בכל ספרד...". עדות זו של הרמב"ן מצויה בליקוטי הרמב"ן לברכות כב ע"ב, האומר: "ומפני שנהגו הוצרכתי לשאול מן הרב ר"מ הלוי והשיב...".⁵⁷ תשובה זו מובאת ב"אבודרהם" מילה במילה (ויניצאה ש"ו, יז ע"ב — יח ע"א).

(25) תשובה אחרת ממנו נמצאת בטור, אורח חיים, סי' סח: "בענין ההפסקה שמפסיקין בברכות שמע לומר קרוב"ץ... הרמ"ה נשאל על זה והשיב, כך ראינו שאסור להפסיק...". תשובה זו מובאת במילה במילה ב"אבודרהם" (שם יז ע"ב).

(26) דברי הרמ"ה המובאים בשמו בטור, אורח חיים, סי' קטז, לעניין שינוי לשון הפסוקים מיחיד לרבים, ולהפך, בעת אמירת סליחות, לקוחים מתשובותיו. התשובה הועתקה בלשונה בידי י"מ טולידאנו, אוצר גנוזים, עמ' 211–212, מתוך

⁵⁷ יש עניין רב בהשוואת הדברים הארוכים המובאים בליקוטי הרמב"ן לברכות — המדבר אף הוא על ערבוב המנהגים בארצות השונות בעניין זה — עם הדיון הנרחב שב"מגן אבות", אלא שאין זה המקום. מתוך דברי הרמב"ן עצמו העתיק גם ה"ארחות חיים", הלכות קדושה, סי' ד. וראה מאמרי "אל מלך נאמן", מנהג אשכנז הקדמון, פרק טו.

"ליקוטי דינים" לרב שם-טוב לירמא ממגורשי ספרד, כפי שנשתמרו בתוך ספר חידושים (בכ"י) לרב רפאל בירדוגו: "כתב הרמ"ה בתשובה, פסוקי דרחמי של סליחות יוכל אדם לחזור ולאמרם מלשון יחיד ללשון רבים..."

(27) בסוף ספר "זכרון יהודה" לרב יהודה בן הרא"ש נמצאת תשובה שלמה על "שאלה לרמ"ה ז"ל, צבורא דגורי גזירתא דמאן דלא יהיב מאי דפסקי עליה דליהוי פיתו פת כותי ויינו יין נסך, ואיכא חד דעבר על האי גזירתא, מי שרי למיזבון מחמריה..."

(28) בשו"ת רבי בצלאל אשכנזי, סי' יח, מובאת תשובת הרמ"ה בעניין הבא: "וז"ל הרמ"ה ז"ל בתשובה, ודשאלתון, מנהג דילן למכתב בכל שטרי כתובות אם ח"ו יארע לו מות לפלוני החתן תחלוק פלוני הכלה כל נכסיה ונכסיו עם יורשיו, ואם יארע מות לפלונית הכלה והם בלא זרע יחלוק פלוני החתן עם יורשיה, וראובן נסיב איתתא וכתב לה הכי ובתר הכי כתבא ליה איהי שטרא ויהבא ליה כל נכסהא מהיום ולאחר מיתה ובטילת תנאה קמא... הכין חזינא דתנאה כל כה"ג לא מהני אלא בממונא דאתתא... אבל בנכסי הבעל לא..."

ומובאת כל תשובתו בשלמות.

(29) בשו"ת מהר"ם אלשקר, סי' טז: "...וכן כתב הרמ"ה ז"ל בשלהי קמא... עוד כתב בתשובה וז"ל הכין חזינא דהא סהדותא בטלה מתלתא אנפי, אנפא קמא דאין מקבלין עדות אלא בפני בע"ד ואפילו למאן דאמר מקבלין אי אתי בע"ד ומערער ערעורו קיים וכ"ש אנן דקי"ל שאין מקבלין, שערעורו קיים ע"כ".

(30) בשו"ת מהר"ם אלשקר, סי' צו: "...וכגון ההיא שכתב הרמ"ה ז"ל בתשובה ז"ל וכן הטעם בבעלי קרובות שהן שניות זו לזו, ודע שיש מחלוקת בין הראשונים ז"ל בדבר, שיש מי שפוסל בעליהן זה לזה ויש מכשירין, שלא מצינו שפסלו בעלי-קרובות אלא אם היו אחיות ע"כ".

(31) בחוברת "המאור" (תל-אביב תרצ"ה) הדפיס א"ח פריימן תשובת הרמ"ה מכתב יד, לעניין "ששאלת הטלית שהיא כעין גלימא אם אדם יוצא בה לשם ציצית..."⁵⁸.

(32-35) נראה לי כי עלינו לייחס לרמ"ה את התשובות קא-קד בשו"ת ר"י ן' מיגש (שאלוניקי תקנ"א), שהן כולן המשך אחד; בראש סי' קב נאמר במפורש, בדפוס הראשון ובכתבי היד, "ועוד לו", כלומר שסימנים קא-קב הם לאיש אחד. סי' קא, שהוא תחילת הקבוצה, שייך לרמ"ה, שכן מילות הפתיחה שלו, "נשיא נשיאי הלוי", לא מצאתין על רבנו ן' מיגש, ורק על הרמ"ה נאמרו, שכן הוא אכן היה ממשפחת הנשיאים (ראה לעיל, מס' 3, ועוד הרבה). תוכנה של תשובה קב עומד בסתירה גמורה לפסק הרמב"ם בהלכות מכירה פ"ל ה"ה, כמו שהעיר

58 על כך העירני ידידי הרב ש"ז הבלין.

הרב ז' לייטר בהערותיו לשו"ת הר"י נ' מיגש, ולכן רחוק הדבר לייחס אותה לו, אף כי הדבר אפשרי. סי' קג קובע כי "מה שאמרו נשאת לראשון ומת, לשני ומת, לשלישי לא תינשא – הלכה היא, ומי שירצה לעבור על זה מונעים אותו, ואם אמר אני רוצה לסכן בעצמי אין שומעין לו... והנה היה זה מכלל הדברים האסורים שאין ראוי לשום אדם לעבור עליהם, גם אין מניחין אותו לעבור עליהם". ואילו הרמב"ם בתשובה (מהדורת בלאו, סי' ריח, עמ' 387) מודיע כי "תכלית (מה שיעשו) המהדרים אצלינו הוא, שלא לקדש המוחזקת אלא לומר לה בפירוש אם תמצאי מי שיקדש אותך, הרי אנו לא נחייבו (לגרשך) אלא (הדבר תלוי) בך, והיו האשה עם חתנה מערימים שיקדשום שניים בעלמא, ואח"כ היא באה לבי"ד וכותבין לה כתובה ונכנסת לחופה ומברכים אותה בי"ד שבע ברכות... כך עשה בית דינו של רבינו יצחק... וכן בית דינו של רבינו יוסף הלוי תלמידו ז"ל...". וכבר פקפק בלאו שם אם תשובה זו היא לר"י נ' מיגש.⁵⁹ ומה שנוגע לתשובה סי' קד, הרי סגנונה מעיד עליה שהיא המשכה של אותה קבוצה. לפיכך נראה לי לייחס את כל הקבוצה הקטנה הזאת בשלמותה לרמ"ה. לבסוף, יש להעיר כי תשובת הרמב"ם סי' תיד במהדורת בלאו (עמ' 691) אין טעם לייחסה לרמ"ה, כפי שרצה לעשות פרופ' ש' אברמסון בהערותיו לסי' זה (שם, ג, עמ' 180), על סמך הערתו של אסף, כי בשו"ת הרא"ש שבכ"י מוצרי נרשם עליה כי היא "תשובת הרמ"ה". כתובת זו אינה מופיעה בשום מהדורת דפוס של שו"ת הרא"ש (במהדורות הראשונות מופיע: הר"מ), ומה עוד שתוכנה מתאים בדקדוק לתשובה שבתשובות הרמב"ם שם, כפי שהעיר אברמסון עצמו. ובמה שכתב "שלשונו אינו לשון הרמב"ם" לא הבנתי כוונתו, שהרי השוני בלשון – ושוני כזה אכן קיים בלי ספק – הוא של המתרגם מערבית ולא של המחבר. גם עצם העובדה שתשובה זו מתורגמת מערבית מרחיקה את האפשרות כי הרמ"ה הוא בעליה, שכן עדיין לא מצאתי לרמ"ה שום קטע בערבית או בתרגום ממנה, אף שאיני יודע גם כל מניעה לכך. על כן לא מצאתי שום בסיס לייחס תשובה זו לרמ"ה.

(36) תשובה בעניין בית דין הורגים בזמן הזה בהוראת שעה.⁶⁰

59 ומה שכתב שם ש' אברמסון בקונטרסו (ג, עמ' 167), לחלק בין באה לימלך לבין נישאה בדיעבד, אין בו כדי יישוב, שהרי הרמב"ם בתשובתו מעיד על מנהגו זה של אבן מיגש ביחס לשאלה שעמדה בפניו, כשהיבמה מסרבת להתייבם בטענה שהיא קטלנית, וזו שאלה מובהקת של באה לימלך! ויש להעיר עוד כי סי' קג זה נמצא בצורה דומה מאוד (אם כי לא זהה ממש) בשם הרי"ף, בשו"ת הרא"ש, כתב יד, שתיאר א"א אורבך, "שו"ת הרא"ש מכתבי יד", שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 48. וראה הערתו של אברמסון, שם, שתוכנה כהערתו זו, והדברים סותרים אהדדי.

60 אורבך, שם, עמ' 142–143.

(37) "והשתכחת באחמתא דחד דפקיע, תשובת הרמ"ה כ"י ז"ל: יכול אדם לצאת בקמיע בשבת בין בצווארו בין בזרועו, אחד חולה שיש בו סכנה ואחד חולה שאין בו סכנה. כך שמעתי מפי ה"ר אהרן הלוי ז"ל. ועוד אמר שכותבין כל קמיע אפילו בשבת לחולה שיש בו סכנה או ליולדת היכא דאיהי תבעיה ליתובי דעתיה, אעפ"י שאין אנו יודעים אם הוא מומחה אם לאו, אבל אם אינן תובעין אלא שיאמר חכם אחד אני יש לי קמיע אחד שמועיל לאותו חולי, אפשר שאין כותבין אותו מספק, אלא אם כן ידוע דאתמחי גברא או אתמחי קמיע שרוצה לכתוב אותו קמיע על פיו". ראה "טוב עין" לרב חיד"א, ליוורנו תקנ"ט, מה ע"ב. קטע זה נמצא גם בתשובת הרשב"א, ב, סי' רמה, בלי הזכרת שם הרמ"ה.

(38) בסוף שו"ת מהר"י בירב נדפסה תשובת הרמ"ה, ותחילתה: "מאן דמקדש אשה צריך למימר לה בלישנא דידעה בה איהי דלשון קידושין היא ואי לא — לא הוו קידושין...". התשובה בשלמותה הועתקה בידי י"ל הכהן מימון, "מדי חודש בחודשו" [המוקדש לרמ"ה], סיני, מה (תשי"ט), עמ' טו.

(39) נראה שקטע ארוך מתשובת הרמ"ה נמצא בשו"ת מהר"ח אור זרוע (סי' קכו), בעניין כפייה לחלוץ בספק אירוסין וספק זיקה, כדי שלא תתעגן (דף מ-מא בדפי הספר). אם כן, זהו הספר האשכנזי הראשון המביא אותו, כשלושים שנה לאחר מותו, והוא מכנהו "רבינו מאיר מספרד".

(40) תשובה בעניין "כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש" הובאה בתוך תשובתו של הרב י' אבן חלת, שהדפיס הרב י"מ טולידנו, אוצר החיים, ו (תר"ץ), עמ' 207-223.

(41) בספר "אורחות חיים" כ"י ניו יורק Rab. 666 (המכון לתצלומי כתבי יד, ס' 39338), 19א: "ורבי' מאיר הלוי כתב בתשובה, קשר העליון דאורייתא לעיכובא, אבל שאר קשרים לא מעכבי אלא לכתחילה, אבל בדיעבד, כלומר כשאין לו פנאי לעשות ז' חוליות וזה' קשרים, כגון בערב שבת בין השמשות וכיוצא בהן, דלא מעכבי... ואם היה לו פנאי אינו רשאי לפחות, ואם פחת עבר על דברי חכמים. ע"כ". ולעניין הקשרים כתב ד"די בשתי תכיפות לכל א' וא', בין בראשון בין באחרון".

(42) בספר "זכר צדיק", הנמצא עדיין בכתב יד, שער מג, נמצא כלשון הזו: "וז"ל תשובת שאלה להרב הגדול הרמ"ה, על דבר נטילת ידים. ששמעת שאני מברך על מים אחרונים. אמת הדבר, ולא דידה הוא אלא דר' יעקב [תם] הוא, והדין עימו נכון וטעמו. ועל כן אמרתי איך נפלאות ממך ורוב רבני הצרפתים עושים מעשיהם על פיו. ואמנם כי רוב הגאונים אשר באו בעקבותם דעתם שלא לברך על מים אחרונים, וטעמייהו מדאמרי' מים ראשונים מצוה (ואין) וטעונין ברכה, ומים אחרונים חובה ואין מברכים עליהם, ודיקא מינה דהאחרונים לאו מצוה.

ולאו הדין מילתא, דלא אמור רבנן אחרונים חובה לגרעינהו ממצוה אלא לאחשובינהו ממצוה טפי. תדע, דמים ראשונים גופייהו דמברכין עלייהו לדברי הכל, כי בעי תנא לאחשובינהו טפי ממצוה קרי להו חובה, כדתניא מים ראשונים ואחרונים חובה, אמצעיים רשות, וקאמרי טעמא משום דמצוה לגבי רשות חובה קרי ליה, דשמעת מינה דלשון חובה לאו לגריעותא הוא לאגרועינהו ממצוה, אלא לאחשובינהו ממצוה טפי, ואידי ואידי מצוה אלא שהראשונים מצוה בלבד והאחרונים אית בהו טפי ממצוה. וברייתא דקתני והתקדישתם אלו מים ראשונים, והייתם קדושים אלו מים אחרונים, לענין מצוה בלחוד קא מיירי ולא לעניין חובה. ואע"ג דאיכא למימר מדרבנן, לית לך לארועינהו טפי ממים ראשונים ולאפטורינהו מברכה, אלא בראיה. מאיר הלוי ב"ר טודרוס".

דינו זה של הרמ"ה נזכר בטור, אורח חיים, סי' קפא. התשובה עצמה נרמזה ב"הלכות הפסח" שבתוך ספר "זכר צדיק" הנזכר, ונדפסה בידי י' שפיגל, במהדורת "הלכות הפסח", זכר צדיק – סדר חג הפסח, ירושלים תשנ"ד, עמ' צד. וראה מה שכתבתי בספרי הנגלה שבנסתר, עמ' 84.

(43) סי' תיד בתשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, אינו, ככל הנראה, תשובת הרמ"ה, כמובא בהערה לתשובה זו. ראה לעיל, עמ' 91.

ג. מסורת סייג לתורה

ספרו האחר של הרמ"ה הוא "מסורת סייג לתורה" (פירינצי תק"י, ברלין תקכ"א), שנתחבר בשנת 1227 (ראה להלן), ותוכנו קביעת הכתיב המדויק בחמשת חומשי התורה מבחינת החסרות והיתרות. בהקדמתו המפורטת עומד הרמ"ה על הפרוץ הרב בשטח זה ועל המחלוקות המרובות – אפילו בין ספרי המסורה – ומודיע על החלטתו "להחליץ ולדרוש ולחקור אחר הספרים המוגהים והמדוקדקים ואחר המסורות המדקדקות... ולנטוש ספרים חדשים... וללכת אחר הישנים והנאמנים... לנטוע בדבר הזה אשל מסורת...", ובכך לקבוע דפוס אחיד ומחייב לכתיבת ספר תורה. את ספרו החלוצי סידר על פי אלפבית של אותיות השורש בצורה מסוימת, שאותה פירט בהרחבה בהקדמתו. לשון הספר ארמית חוץ מההקדמה, "בעבור אשר מצאתי כל המסורות מדברות בה". ואולם אין צורך בהתנצלות זו, שכן גם את ספרו הגדול על סוגיות התלמוד כתב ארמית. טרם נבוא לעיין בספרו זה, בטיבו ובהשפעתו,⁶¹ עלינו לתת דעתנו לספר תורה

61 מ' ברויאר, חוקרה המובהק של המסורה, קובע כי הרמ"ה הצליח להעמיד בספרו זה נוסח

שכתב הוא עצמו, ואשר נועד לשמש ספר-מופת (Mustercodex), וכן לתשובה הגדולה בענייני ספר תורה ששלח לחכמי בורגוש מולדתו על פי בקשתם. על ספר התורה מוסר לנו המאירי: "ואח"כ נודמן לי ספר מדויק הרבה על פי הרב רבי מאיר מטוליטולה, והעיד שטרח ושלח בכל הישיבות... בכדי לסמוך עליו ב' ספרי תורה שלו" (קרית ספר, אומיר תרכ"ג, דף ח). לפי דברי המאירי היו בנמצא שתי העתקות.⁶² נוסח זה, יחד עם ספרו "מסורת סייג לתורה", היו הבסיס העיקרי להלכות כתיבת ספר תורה כפי שנתגבשו בעולם ההלכה הספרדי, ובתקופה מאוחרת יותר גם בקהילות אשכנז; ראה להלן.

גם על תשובתו לחכמי בורגוש אנו שומעים מפי המאירי (שם). תשובה זו כללה את רשימת הפרשות הסתומות והפתוחות שבחומש ועוד פרטים נוספים בהלכות ספר תורה, כולל רשימת החסרות והיתרות. פנייתם של חכמי בורגוש אליו באה, לדברי המאירי, בעקבות התפשטות ספרי הרמב"ם ביניהם. נוסח הרמב"ם, שהיה מבוסס על מסורת עתיקה מדויקת ומהימנה (הלכות ספר תורה פ"ח ה"ד), עורר אצלם כנראה פקפוקים בדבר טיב מסורתם הם. על כן נודעה לפעולת הרמ"ה בתחום זה חשיבות לחכמי הזמן בפרט, ולתולדות מסירת נוסח המקרא בכלל.

בקטע ממכתבו אל חכמי בורגוש, המצוטט אצל המאירי, מציין הרמ"ה כי העתקות ספרי הרמב"ם משובשות ומוטעות בנושא הפתוחות והסתומות, ומודיעם כי בעבר פנה הוא עצמו אל שמואל ן' תיבון במרשיליאי,⁶³ וביקש ממנו שישלח לו את "נוסח הפרשיות הסתומות והפתוחות" מטופס הרמב"ם שברשותו, שהיה מוגה וחתום בידי הרמב"ם עצמו,⁶⁴ וכי ר"ש ן' תיבון מילא את בקשתו "בזריזות". הרמ"ה מוסיף – וגם קטע זה מצוטט המאירי – כי עם כל זאת עדיין לא נחה דעתו בכמה פרטים, ועל כן סטה בהם מדעתו של הרמב"ם⁶⁵

מסורה הקרוב לאמת יותר מכל שנעשה לפניו ולאחריו, בסטותו מנוסח כתר ארם צובא פעמים ספורות בלבד. לדבריו: "הוא היחיד בין כל חוקרי המסורה – בישראל ובאומות העולם, בימי הביניים ובעת החדשה – שעמד בסוד בין השמשות של ערב שבת והצליח ליצור צבת בצבת עשויה: נוסח המתקן על פי המסורה המתקנת על פי הנוסח... הוא אבי 'הנוסח המקובל' בישראל – בייחוד בין האשכנזים...". ראה: מ' ברויאר, כתר ארם צובא והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 12 ואילך.

62 וכן נאמר בסיום מכתבו לחכמי בורגוש: "וכן כתבתיה בשני ס"ת שכתבתי לעצמי".

63 ואם כן היה זה סמוך לשנת תתק"ץ, שנת פטירתו של ר"ש ן' תיבון. הוא שהה במרשיליאי בשנותיו האחרונות.

64 אך השווה: J. Twersky, *Rabad of Posquieres*, Philadelphia 1980, pp. 148–149, האומר כי הרמ"ה ביקש מאבן תיבון העתק "אוטוגרפי מספר משנה תורה".

65 עדותו של הרמ"ה ביחס לשישים ושבע השיטין של שירת האזינו וחמש השיטין שלאחריה, בכתב היד המקורי של הרמב"ם ששלח לו אבן תיבון, משמשת אצל מ' גושן-גוטשיין

לטובת הנוסחאות העתיקות שהיו ברשותו שלו. מתוך דברי המאירי עצמו עולה, כי דעת הרמ"ה נחשבה בעיני חכמי בורגוש כ"ספר הלליא" המפורסם, כ"ספרים ישנים לגאוני הראשונים של רב שרירא ורבינו האי", וכנוסח הרמב"ם — ששימשו אף הם ביד חכמי בורגוש להשוואה ולהתאמה. העדויות שבידינו אינן מספיקות לקבוע דבר בעניין טיבה של מלאכת קולציה זו, וגם לא ברור אם השתמשו חכמי בורגוש ברשימות שבתשובתו, או בהעתק ספר תורה שלו ממש — אשר היה נמצא בבורגוש כפי שנראה מיד, או בשני המקורות. מכל מקום, נוסח ספר התורה של הרמ"ה זכה להתפשט ולהתפרסם לאחר מותו.⁶⁶ ניתן לנו לעקוב אחר גלגוליו, ויש חשיבות רבה בדבר. וכך ממשיך המאירי, שם:

והריני מודיע שאחרי ימים בא רב אחד גדול ומעולה... שהיה שמו הרב ר' שמואל הקטן בן הרב ר' יעקב מארץ אשכנז לטוליטולה... וצוה לכתוב חומש מדויק... על פי ספר הרב רבינו מאיר כדי להוליכה לאשכנז לדקדק בו ספרי תורה, ולהעיד לו עליו הסופר וגדולי העיר, וכתב הסופר בסוף הספר... לעדות ישראל ב"ר יצחק הסופר⁶⁷... ואחרי כן ביקש אחד מן הגדולים אשר בארץ ההיא להעתיק ממנו [מן הטופס המקורי] ספר להוליכו בארץ המערב, וחלה פני חכמי בורגוש להעיד עליו... וחתמו לו... אנן חתימי מטה מעידים שפייס ממנו הנדיב ר' יצחק ב"ר שלמה ע"ה אבן מרקוש להגיה לו זה החומש מספר הרב... מאיר הלוי ע"ה במסרת התורה... ובחסד עליון... הקרה אלהים לפני זה החומש עם כל העדויות הנזכרים בשנת גלות צרפת היא שנת חמשת אלפים ששים ושש לבריאת עולם.⁶⁸

כהוכחה עיקרית לכך שהרמב"ם השתמש ב"כתר חלב" הנמצא לפנינו, שרק בו כך הוא המצב לדיוקו; הרמ"ה עצמו סטה בעניין זה מהוראת הרמב"ם וסבר כי נפלה שם שגיאת כתיב, כי היה ברור בעיניו שהאמת כמנהג העולם ליצור שש שיטות לאחר השירה. ראה מה שכתב במחקרים בכתר ארם צובא, כתבי מפעל המקרא, א (תש"ך), עמ' כח-כט, ושם רשימת יתר הסטיות המעטות שסטה הרמ"ה מנוסח הרמב"ם.

66 ראה: ד"ש לוינגר וא' קופפר, "תיקון ס"ת של ר' יום טוב ליפמן מיהליוזין", סיני, ס (תשכ"ז), עמ' רלט.

67 סופר זה נודע מכמה וכמה העתקות. ראה רשימתו של פריימן (לעיל, הערה 38), עמ' 110. וראה הקולופון לחומש שנכתב בטולדו בשנת 1256, בתוך: כתבי יד עבריים מאוצרות ספריית הפאלאטינה בפארמה — תערוכה, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 16. הסופר אברהם נ' חסאן (ראה להלן) מזכיר את כתיבתו של ישראל בן יצחק הנ"ל כדווקנית ומיוחסת במיוחד.

68 אם כן לא היה ספר זה בידי המאירי לפני שנת הגירוש מצרפת בשנת 1306. שלמה ב"ר

בקטע זה של המאירי לא ניתנו תאריכי ההעתקות, אבל ניתן להשלים פרטים חשובים אלו, ואף להמשיך ולהתחקות אחר גלגולי ההעתקות – או העתקי העתקותיהן – עד לשנת 1410. בקובץ גנזי נסתרות של קובק, ד (תרל"ט), עמ' 73–78, פרסם שזח"ה מכתב מאת סופר בשם שלמה ב"ר שלמה החזן, אשר כתב ספר תורה בספרד ("על נהר אברה") בשנת ק"ע (1410), והסמיך לו מכתב המלצה בדבר מהימנותו ודיוקו של הספר ששימש לו מקור להעתקה. לדבריו, הטופס שממנו העתיק נשא שתי עדויות בסופו; על פי העדות הראשונה היה הספר שייך לר' שמואל ב"ר יעקב צרפתי והעתקתו נעשתה בטוליטולא בשנת ה"א י' (1250), ועל פי העדות השנייה היה הספר של ר' יצחק ב"ר שלמה מרקוש, והעתקתו נעשתה בבורגוש בשנת ה"א ל"ג (1273).⁶⁹

לדעת ר' שלמה החזן, שתי הכתובות מעידות על גלגוליו של הספר מבעלים אחד למשנהו, ובעליו השניים של הספר חזר והגיה את הספר בבורגוש. שזח"ה, המצטט בהערותו שם מתוך "קרית ספר" הנ"ל, סבור לעומתו כי בחומש טוליטולה המקורי נרשם, שהגיהו ממנו ספרים אלו ואלו, ומאותו ספר הועתקו הכתובות הללו לשאר הספרים שהועתקו ממנו. סברתו של שלמה חזן מתבטלת כבר מעדותו של המאירי, שעל ספר התורה שהועתק ראשון הייתה עדות נוספת של "חמשה תלמידים דייקני' חשובי' בטוליטולה", והמאירי גם מונה את שמותיהם, ועדות זו חסרה הייתה בספר התורה שלפני שלמה חזן. זאת ועוד, לפי דבריו נכתב כאן טופס אחד פעמיים, דבר שלא ייתכן. ועוד: מכיוון שגם ר' שמואל בן יעקב, אשכנזי או צרפתי, וגם יצחק בן שלמה מרקוש לקחו את העתקותיהם והוליכו אותן למולדתם, לא ייתכן שהמאירי או שלמה חזן ראו העתקים אלו עם הקולופונים. עלינו להניח אפוא כי לא רק בהעתקים, אלא גם בעצם הטופס שממנו נעשו ההעתקות, נרשם כעין פרוטוקול בדבר ההעתקה, בשביל מי נעשתה וברשות מי, מתי ולשם מה. נראה כי ספר התורה השני של הרמ"ה הועבר לבורגוש, עיר מולדתו, שהרי אותו פרוטוקול נרשם גם על גביו בכל ההעתקות האחרות. מדובר כאן לא על מגילת ספר תורה ממש, שממנה

שלמה החזן (ראה להלן במאמר) מזכיר ספר תורה שכתב המאירי "לעצמו, הינו בהיכל בית תפילה אשר בפרפיניאן יע"א", ומעמידו כדוגמה לספר תורה הכתוב בזהירות רבה ובדקדוק נאות. נראה כי ספר זה לא הכיל שום מסורות ועדויות בענייני העתקה מספר הרמ"ה, שאילו כן, בוודאי היה שלמה החזן מציין את הדבר. על כן עלינו להניח כי המאירי כתב את ספר התורה שלו לפני שנת 1306, עת "הקרה אלהים" לפניו את חומש הרמ"ה. המאירי נפטר סמוך לשנת ע"ה (1315). ראה: נ' צובל, אדר היקר, לכבוד ש"א הורודצקי, תל אביב תש"ז, עמ' צג–צה.

69 איגרת זו נדפסה בידי ח' בינארט, "אגרון עברי מספרד מן המאה הט"ו", ספונות, ה (תשכ"א), עמ' עה–קלד, מבלי לקשור זאת עם פרסומו של קובק. הוא חזר ופרסמה באוסף מאמריו, פרקי ספרד, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 63–111.

קורין, אלא בחומשים, שכן אין כותבים קולופונים בספרי תורה. זאת ועוד, שלמה חזן אומר שהספר היה כתוב "על נייר"⁷⁰ (עמ' 74), וכי "אנשים מתחזנים" הוסיפו בו לאחר זמן סימני ניקוד מועטים, קרי וכתוב וכד'. לפי מסורות אלו עברו העתקות ספר התורה הזה עם העתקי החתימות – שנועדו להוסיף להן חשיבות – כמה גלגולים: מידי הרמ"ה לטולדו, מטולדו לבורגוש ומשם לפרפיניאן, ומשם שוב לספרד לידי שלמה חזן. דברי המאירי "מספר הרב... מאיר לוי במסרת התורה" כשלעצמם אמנם ניתנים להתפרש כמכוונים ל"מסורת סייג לתורה", או לתשובה הגדולה, אך יתר דבריו ודברי שלמה חזן מדברים על העתקה מחומש.

בין כך ובין כך נמצאנו למדים כי כבר שש שנים לאחר מותו של הרמ"ה בא חכם אשכנזי, שהמאירי מכנהו "רב אחד גדול ומעולה ומופלא בחכמה ובישיבה", במיוחד כדי להעתיק מספר הרמ"ה "להוליכה לאשכנז לדקדק בו ספרי תורה".⁷¹ בהיעדר חומר מקורות אשכנזי בתחום זה, לא ניתן לנו לעקוב אחר מידת החדירה של נוסח הרמ"ה לאשכנז עד לתקופתו של ר' ליפמן מילהויזן.⁷²

ועתה נשוב לדון בספר "מסורת סייג לתורה". ספר זה היה נפוץ מאוד בכתב יד לאחר גלות ספרד. הסופר אברהם ן' חסאן מספר על ארבעה כתבי יד של החיבור שהיו בשאלוניקי (עיין להלן). בידינו נשתמרו כיום, עד כמה שהעליתי בחיפוש, תשעה כתבי יד, ואלו הם (צילומים של כ"י IV-I נמצאים ברשות המכון לצילומי כתבי יד עבריים):

I Escorial G-1-5; 8. נכתב בשנת רל"ו, 1476. בכתב יד זה נמצא קולופון המחבר עצמו: "נשלם בעזרת הגוזר והעוזר בחמשה באלול שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמונים ושבע לבריאת עולם, במדינת טוליטולה א"ב ב"ת יהל"ב [?]. אני מאיר הלוי ב"ר טדרוס מב"כ" [=מנוחתו בכבוד]. והיא שנת 1227.⁷³

II Salamanca 6, 12. נכתב בשנים רע"ו-רע"ח, 1516-1518.

III Zurich 23. נכתב בשנת שמ"ה (1585) באיטליה העילית. כתב יד זה ששימש להדפסת הספר הועתק מכ"י IV, ראה להלן.

70 לפי J. Munsell, *Chronology of Paper and Paper Making*, לא היה נייר בצרפת קודם 1270. לאשכנז הגיע הנייר כארבעים שנה אחר כך. מדברים אלו עצמם ברור כי לא היה לפני שלמה חזן הספר המקורי שהועתק בטוליטולה, כפי שחשב הוא.

71 יש להוסיף ידיעה חשובה זו למאמרו של ש' אסף, "חליפת שו"ת בין ספרד ובין צרפת ואשכנז", תרביץ, ח (תרצ"ז), עמ' 162-168.

72 ראה לעיל, הערה 66.

73 קולופון זה פרסם לראשונה מ' בניהו (להלן, הערה 80).

IV Cambridge, Add. 312. נכתב בירושלים בשנת קמ"ח (1388), וראה עליו להלן.⁷⁴

VII-V אוסף נתן אלקן אדלר, בית המדרש לרבנים בניו-יורק, קטלוג, מס' 251, 984B, 1610.

בקטלוג זה לא נמסרים שום פרטים.

VIII ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 1784 8°, מתוך אוסף בדהאב. על קלף. המחצית השנייה של המאה הי"ד.

IX כ"י, בלי פרטים. הוצע למכירה על ידי שענבלום, ונרשם ברשימה שערך לקראת אותה מכירה (למברג [חש"ד]).

הספר נדפס, כאמור, פעם ראשונה בפירינצי תק"י (1750), והוא הראשון מבין ספרי הרמ"ה שראה את אור הדפוס. הביאו לבית הדפוס יעקב ב"ר עובדיה הלוי מפולניה על פי כ"י III הנ"ל, שהיה שייך לרב ישראל בנימין באסאן. בקולופון של כתב היד נאמר שכתבו מנחם ב"ר משה מוסקאטו ב"פורטו גרואיר אשר במחוז פריאלו" בשנת שמ"ה (1585), על פי "ספר ישן מכתבת יד משה בר יעקב ס"ט, כתוב בירושלים עיר הקדש... בכ"ג לחדש אדר בשנת חמשת אלפים ומאה ושמונה וארבעים ליצירה" (1388, הוא כ"י מס' IV הנ"ל). הספר נדפס שנית, בידי אותו מו"ל, בברלין תקכ"א. הקולופון הנ"ל בא בשתי המהדורות בסוף "אות התיו" של הספר. גם כל כתבי היד של הספר שראיתים (פרט ל-III, כמובן) מסתיימים באות תיו, ועל כן גוף הספר המקורי מסתיים באות תיו.

ואולם במהדורת פירנצי נדפסו בסוף עוד "ליקוטי המסורת", "תקוני סופרים" ורשימות הפתוחות והסתומות בתורה, ובסופם דף אחד של שו"ת מאוחרות. תוספות אלו היו לפני המעתיק השני, אך לא לפני המעתיק הראשון, כפי שעולה מדברי המדפיס בסוף הספר (עז ע"ב). וצדק המדפיס באמרו על ה"נספחים" (ע"א): "כל אלה לחכמים, אשר חכמים הגידו בעניין הגהת ס"ת, מצאנום נטפלים לספר הנכבד והנורא הזה בקונטריס האחרון, והגם שקצתם אינם מהגאון המחבר זצ"ל נדפסו עמו בקדושה לזכות את הרבים". ר' וולף היידנהיים העיר "להזהיר המעיין שלא יטריד רעיוניו בלקוטי המסורת... כי כולם משובשים ואין בהם סמיכה כלל וכלל, ואינם להרמ"ה כלל, אבל איזה תלמיד בלתי הגון ליקטם..."⁷⁵ בדפוס ברלין נדפסה כנספח רק רשימת הפתוחות והסתומות.

ערויותיהם של המביא לבית הדפוס ושל היידנהיים מתאשרות על ידי בדיקת תוכן הנספחים. מתוך קטעי תשובת הרמ"ה הנ"ל לחכמי בורגוש, שנשתמרו

74 וראה: מ' בית-אריה, "כתבי יד עבריים שהועתקו בירושלים או ע"י יוצאי ירושלים עד הכיבוש העותמאני", פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 244-278.

75 על פי ר' מרגליות, "ציונים ביבליוגראפיים", ארשת, ב (תש"ך), עמ' 347.

אצל המאירי, מתברר שאחרי שירת האזינו כתב הרמ"ה – בניגוד לנוסח הרמב"ם – שש שורות (ויבא, העם, הדברים, לכתבם, אשר, התורה), וברור שהצורה המובאת ב"תיקוני סופרים" בנספחים ל"מסורת סייג לתורה" (פו ע"ב) אינה שלו. שירת הים המובאת בנספחים (פה ע"א) דומה כליל לסדר כתיבתה אצל ר' ליפמן (ראה הערה 66), פרט לשתי השורות האחרונות, ודווקא שתי שורות אלו שבנספחים מתאימות בדיוק לדעת הרמ"ה כפי שנשמרה בסוף איגרתו לחכמי בורגוש. אף על פי כן ודאי הדבר שגם קטע זה איננו משלו. רשימת הפתוחות והסתומות (דף פז ואילך) עשויה ממש על פי תיקונו של ר' ליפמן, ולפנינו העתקה כמעט מדויקת, בצמצומים אחדים.⁷⁶ לפיכך, ברור שכל מה שנמצא בסוף מהדורת הדפוס צורף לכתב היד במאה הט"ז, לכל המוקדם, והוא מיוסד על מסורת אשכנזית בעיקרה. סוף דבר, רשימת החסרות והיתרות ויתר הנספחים שכתב הרמ"ה בתשובתו לחכמי בורגוש לא הגיעו לידינו. כ"י ירושלים (VII), שיכולתי להשתמש בו במקור, שונה מן הנדפס בכמה וכמה עניינים. סדרו שונה, הן מבחינת סדר השורשים, הן מבחינת סדר הצורות שבתוך

76 ברשימה שבנספחי "מסורת סייג לתורה" (פו ע"ב) נאמר: "כבד, לא תרצח, לא תנאף, לא תגנב, לא תענה, לא תחמוד בית, לא תחמוד אשת הן ז' סתומות", ואילו ברשימת ר' ליפמן (עמ' רנח) כתוב: "כבד, לא תרצח, לא תנאף, לא תגנב, לא תענה, לא תחמוד כולן ס' והן שש". המהדירים העירו שלפי כתב יד שני צ"ל "שבע" במקום "שש", והוסיפו מצדם: "וכן צ"ל". יש להוסיף כי עניין זה אינו טעות מעתיק בעלמא, אלא מחלוקת ישנה יש כאן, המתייחסת בעיקרה לקביעת הנוסח המקורי של הרמב"ם. ברוב הדפוסים כתוב שש סתומות, אבל כבר העיד הר"מ לונזאנו (אור תורה, הומבורג תצ"ח, כד ע"ב – כה ע"א) "כי טעות הוא שנפל בהרמב"ם של דפוס, והנה נמצא אצלי רמב"ם כ"י ישן שהיה של ר"ז הלוי ז"ל ושם מונה... שבע סתומות". יתר על כן, נשתמרה עדות כי בכתר חלב המפורסם כתובות היו שבע סתומות. בשו"ת הרב אליהו ן' חיים, חלק ב של ספר מים עמוקים, ויניציה ת"ז, סי' עח, נאמר: "אך יש בידי ספר מוגה הגהתיו על פי ספר שהיה ביד איש חכם אשר הגיהו מספר בן אשר שבחלי"ף וכתב דלא תחמוד אשת רעך פרשה סתומה...". עדות זו נעלמה ממ' גושן-גוטשטיין (לעיל, הערה 65, עמ' טו–טז, יח–יט), וכן מרשימתו של בן צבי הסמוכה לו, שמנה את האנשים שהעידו על כתר חלב. עוד נאמר שם, כי באותו ספר חאלי"ף היה הפסוק "ארור שוכב עם אשת אביו" פרשה סתומה לעצמה, אף שהמהרי"ק כתב שבספרי הרמב"ם המוגהים אין היא פרשה. אף כי אין ספק ששבע הוא המספר הנכון ברמב"ם, ניתן להוכיח כי הייתה זו אך ורק מסורתם של הספרים המזרחיים, שכן מעיד ר' אליהו ן' חיים: "וכן נוהגים בכל ספרי מקומינו [=תורכיה] וכן הוא בכל הספרים שבינינו". גם מעתיק נספחי "מסורת סייג לתורה" (צ ע"א) מעיד שכך נהגו "הספרים המדויקים חדשים גם ישנים מגלילות תוגרמה וארצות המזרח וגלות ספרד", בהדגישו כי זהו נגד נוסחת הרמב"ם. לעומתם מעיד הרב מסעוד חי רקח, מעשה רוקח, הלכות ספר תורה, פרק ח, כי "נבדקו הס"ת של האשכנזים ונמצאו רובם כן [בשש סתומות] ומיעוטם מתוקן אחר כך...". כל תיקוניהם של לוינגר-קופפר בהערותיהם (לעיל, הערה 66), פרט למס' 93, מאושרים בנספחי "מסורת סייג לתורה".

כל שורש ושורש, הן מבחינת הטקסט גופו – אך זאת לעתים רחוקות יותר. גם היקפו של כתב היד הזה ארוך מהיקף הנדפס. כמה מן הדפים הראשונים המקוריים נעלמו – כולל ההקדמה וה"אינציפית" – והם הושלמו בכתיבה מאוחרת על נייר. גם דפים אלו שונים מן הנדפס, אף שההקדמה רובה ככולה תואמת לו. על יד ערך "שפח" כתובה הערת שוליים זו: "מעיקר שפ"ח סוף סיפ' נשלם [על] ידי יהודה בן הח[כם] ר' יוסף נגאר ז"ל[ל], שחקרתי ודרשתי [על] תכלית שלימותו [ב'] השם אשר עזרני להוציא לאור תעל[ומה] אמן סלה" (השלמתי מה שאבד כשכורך חתך את שולי הדפים). ואכן, בסוף הספר באה השלמה גדולה למדי לערך "שפח", והיא נמצאת אצלנו (לא בשלמותה) בדפוסים. כתב יד זה היה שייך גם לחכם המפורסם שמואל ׳ן חכם, שפעל במחצית הראשונה של המאה הט"ז, והוא גם הוסיף לו הקדמה קצרה.⁷⁷

קשה היה לי להסביר כיצד נוצרו שינויים כה גדולים. בראשונה סברתי כי צורת הכתיבה המקורית של הספר (הרווחים בין השורות, בין חלקי המשפט ובין העניינים, אותיות מרובעות מול אותיות קורסיב וכיוצא באלה) הקשתה על המעתיקים, והם נאלצו לשנות את צורתו.⁷⁸ ואולם משבדקתי צילומים של כמה כתבי יד אחרים, ראיתי כי כולם שווים בדרך כלל לכ"י ירושלים (VII), ורק כ"י III ששימש להדפסה נשתבש כנראה. עיקר מגרעתו בכך שהושמטו ממנו רבות מן ה"מסורות" שהרמ"ה הרבה להביאן, ומתוך כך עובד סגנונו כדי שיתאים לנוסח המקוצר; כמו כן נשתבש משום מה גם סדרו האלפביתי, והרבה מערכיו נכתבו שלא כסדרם הנכון. למזלנו נשתמר המקור שממנו העתיק מוסקאטו את כתב היד שלפיו נדפס הספר, כלומר כתב היד שנכתב בירושלים בשנת ה"א קמ"ח בידי משה ב"ר יעקב ס"ט הנ"ל, ומעניין שדווקא הוא מתאים ביותר לכ"י ירושלים. מוסקאטו הוא שקיצר ועיבד את כתב היד שלפניו. עם זאת, ברור שהיו קיימים טיפוסים שונים של כתבי יד. הרב מנחם די לונזאנו, בספרו "אור תורה", מצטט את הערך "כדרלעמר", ובכתבי היד שבדקתי, כולל כ"י ירושלים, אין הוא נמצא כלל, ואילו בדפוס הוא נמצא בצורה מקוטעת ובלתי שלמה. מילת "חצרמות", למשל, הייתה חסרה בכתב היד שהיה לפני לונזאנו אך היא מצויה בדפוס, וברור שמלכתחילה הייתה שם, שהרי חייב היה הרמ"ה לחוות דעתו אם היא מילה אחת או שתיים, כדרך שעשה במילים אחרות כיוצא בה. יש לציין שבהקדמתו מקדיש הרמ"ה מקום רחב להתנצלות מפורטת על שאין

77 וראה: א' שטראוס [אשתור], תולדות היהודים במצרים ובסוריה, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' 483, הערה 45.

78 מעין מה שקרה למדפיס עצמו, שכתב בסוף הספר: "...המעתיק הנז"ל כתב הספר... בהפסקות גדולות בין עניין לעניין, ושם ריווח בין פסוק לפסוק ובין פרשה לפרשה... ואנכי הצעיר לא יכלתי... יען יד... המדפיס עלי".

הוא מתעכב על הסברת הייתור או החסר, בהדגישו כי עבודתו אינה, בעיקרה, אלא רישום המסורת הנכונה, כדרך שאר ספרי המסורה שאינם מכילים דברי הסבר: "ואולי אזכיר במקצת המלות החסרות והיתרות טעם חסרונה או טעם יתרונה עפ"י המדרשות..." והוא ממשיך ואומר: "מי יוכל למצוא טעם לכל מלא וחסר זולתי היוצאים בעקבי המדרשות הקדמוניות אשר נפלאו ממנו בעונינו...". ואולם לא מצאתי בכל הספר יותר ממקומות ספורים שנוכל לומר שאפשר שהרמ"ה נתכוון אליהם.⁷⁹

על השפעתו של הרמ"ה, גודלה, תולדותיה ומקורותיה, יש לנו ללמוד מתפוצתו הרבה של הספר בכתבי יד, ובעיקר מעדות היסטורית רבת חשיבות מפי אברהם ן' חסאן הסופר, שחי בשאלוניקי בדור שלאחר גירוש ספרד. באיגרתו אל הרב אליהו מזרחי,⁸⁰ הוא כותב:

ולפי שמזמן נערותי גדלני כאב ויצקתי מים על ידי הרב הגדול בדורינו מרנא ורבנא כמהר"ר יצחק די ליאון זלה"ה וראיתיו שבא הלכה למעשה לפניו ושבדקו בכל הספרים מלת פוטי-פרע שהיה כתוב בהם תיבה אחת, ולא נמצא בכל המחוז אפילו ספר אחד שיהיה בשתי תיבות כהלכה, אפילו הכי כיון שראה רבינו הנז' זלה"ה ספר מסורה הגדולה שחיבר אותו הרב הגדול והקדוש הרב רבינו מאיר הלוי אבולעפיה ז"ל הנקרא רמ"ה פסל את כולם וגזר אומר לתקנם ושיעשו בשתי תיבות על פי החיבור הקדוש הזה... ואלו שני הספרים [= "קרית ספר" ו"מסורת סייג לתורה"] כמעט שבכל ספרד לא זכינו לראותם, ובפרט זה הספר הנפלא של מסורת הגדולה, שמי ומי היה זוכה לראותו בימים שעברו, ואפילו כשנתקנו כל הספרים במצות רבינו ז"ל היתה מההכרח לטרוח ולשלוח מהלך רחוק בעד העתקתו... וסבת טעותם ופיסולם של כל אותם הספרים היתה לסיבת העלמת זה הספר... שאפילו הרב המאירי בעל קרית

79 כאן מצאתי מקום להזכיר את דברי בעל "צמח דוד", שהרמ"ה "עשה פי' לתורה בדיוק גדול ובפלפול רב ועצום..."; ואיני יודע במה מדובר. ראוי לציין כי בסוף ספר "הדר זקנים" (ליוורנו ת"ר) מובא, מלשון הרמב"ן, הסבר ארוך ומפורט, "הטעם ששמעתי מפי ר' מאיר הלוי ז"ל, לפי שיש ג' מחיצות לפני הקב"ה, ראשונה רעש, ב' אש, ג' רוח, ואחריה קול דממה דקה, ששם שכינתו של הקב"ה, ובכל מחיצה ומחיצה יש מלאכים ממונים, וכאשר יחטא האדם בא למחיצה ראשונה ומעכבין אותו... ונמחל והב' בא למחיצה שניה ונמחל... הד' שבא למחיצתו של הקב"ה אינו נמחל... עכ"ל הרמב"ן ז"ל".

80 מ' בניהו, "אגרת הסופר רבי אברהם חסן משאלוניקי", ספונות, יא (תשכ"ז-תשל"ג), עמ' קפט-רכט.

ספר, זה החיבור שאמרתי... ודאי שלא ראה,⁸¹ ופשיטא לי שאם היה רואה אותו, שרוב עניני אותו החיבור [= "קריית ספר"]... לא כותבם.

מדבריו מתברר כי עד לזמן הגירוש לא היה נפוץ הספר "מסורת סייג לתורה" בספרד, ואם כן ההסתמכות על מסורתו של הרמ"ה הייתה בעיקר על סמך העתקות מתוך ספר התורה – או שני ספרי התורה – שכתב לעצמו, וכך גם מסתבר לאור מה שניתן לנו לשמוע מן המקורות הקודמים. לאחר הגירוש, עם אבדן ספרי ספרד, החלו נפוצים ומועתקים יותר ויותר כתבי היד של "מסורת סייג לתורה" של הרמ"ה (אברהם ן' חסאן עצמו מספר על ארבעה כתבי יד של ספר זה שהיו מצויים בעירו שאלוניקי). בתוקף תפקידו כאחראי לתיקונם של כל ספרי התורה שבשאלוניקי, מינוי שקיבל ן' חסאן מאת "חכמי הקהילות והממונים" שם, כפי שהוא מספר באיגרתו זו, ביקש ן' חסאן מר' אליהו מזרחי, שהיה הסמכות המכרעת בדור, שיסכים עמו בעצה אחת, להניח את ספרו של הרמ"ה כיסוד לתיקון ולאיחוד כל ספרי התורה שתחת שלטונו, לפי התקדים שהוא מצטט מרבו, ר"י די ליאון, אפילו כשהתיקון הוא נגד הסכמת כל הספרים כולם. הרבה מאוד מפליג ן' חסאן בערך הספר "מסורת סייג לתורה", ואפשר לומר, ללא הפרזה, כי הוא רואה גילוי ונס שנעשה לדור עם הופעת עותקים מן הספר שהיה נעלם עד כה. לדבריו: "על זה החיבור נוכל לומר שהוא כתוב באצבע אלי"ם היא, שאין צריך בדיקה עוד"; "שבחמלת ה' עלינו שהזמין לנו בקיבוץ נפוצותינו בעיר הזאת שאלוניקי בלי טורח הספר הקדוש הזה, שמכ"ש שכחובה עלינו לעשות שבכל חסר ומלא שלא יהיה לנו רשות לנטות ממנו מימין ושמאל, ולו ישוער שלא יימצא אפילו אחד כפי הנוסח הישר, שלא נהרהר על זה כלל, אלא שנסמוך עליו בכל". מעניין לציין שאת הגורם העיקרי לשיבוש ספרי התורה תולה אברהם ן' חסאן בספר "קריית ספר" למאירי, שנודעה לו אוטוריטה רבה כל הזמנים. מתוך שלא היה לפני המאירי ספרו של הרמ"ה, נשתבש בדברים הרבה ו"גרם לנו בכל אותן ההכרעות שהכריע תקלות רבות ופסולים רבים בספרים מזמנו עד עתה".

על מכתבו הארוך של חסאן באה הסכמתו הקצרה והכללית של ר' אליהו מזרחי (שם), אף שלא נכנס לפרטי אותן סוגיות שהציע לפניו חסאן. עם זאת

81 ויש לשער שהצדק ההיסטורי עמו. התאמת המאירי – לעתים – עם הרמ"ה נובעת מכך שספרו "קריית ספר" נכתב אחרי שהגיע לידי ספר התורה של הרמ"ה או – מה שנראה יותר – העתק ממנו. אבל נראה שלא ראה המאירי את ספר "מסורת סייג לתורה". מתוך דבריו של לונזאנו עולה שהיו אי-התאמות בין ספר התורה של הרמ"ה לבין ספרו "מסורת סייג לתורה", ונראה כי אשמתן של ההעתקות המרובות בדבר, הן משל ספרי התורה של הרמ"ה הן מספרו. וראה: מ' הרשלר, קריית ספר למאירי, במהדורתו, ירושלים תשט"ז, מבוא, שגם הוא סבור כך.

עוררה יזמתו של חסאן זה את התנגדותו העזה של ר' יוסף טיטצק, מגדולי רבני המזרח, שישב אז בשאלוניקי, וכך לא ניתן לו לסופר להגשים את המינוי המקורי שניתן לו, וגם משכורתו לא שולמה לו. על כך פנה חסאן בתלונה מרה לר"י טיטצק, וביקש ממנו שינמק באריכות את סיבות התנגדותו. תשובתו של מהר"י טיטצק לא נשתמרה. מחלוקת זו מציינת את ראשית חדירתה של מסורת הרמ"ה — בניגוד למסורת המאירי — לארצות המזרח, חדירה שהלכה וגברה במרוצת השנים, כפי שיתברר מיד.

מסמך מעניין המעיד על המשך השפעתו של "מסורת סייג לתורה" נשתמר בידינו, היא השאלה האנונימית שנדפסה בתוך נספחי החיבור (דף צ). לפי פשוטו נראה שהשואל הוא מנחם מוסקאטו, מעתיק הספר משנת שמ"ה, והוא שצירף בזמן מאוחר יותר את השאלה עם תמצית התשובות לסוף העתקתו. מתאים לכך גם תאריך השאלה, סמוך לשנת שנ"ח, כפי שיתברר להלן. שאלה זו נשלחה לפוסקים מפורסמים, ועיקרה: "על מה שראיתי שיש הפרש בין סופרי זמננו, שבכל ארץ תוגרמה וארץ המזרח נוהגים לכתוב אהרן שבפסוק 'ואת האיל האחד תקח וסמכו אהרון ובניו' שבפרשת תצוה [שמות כט, טו] חסר וי"ו. ונמצאים ספרי תורה ישנים גם חדשים כתובים אותו אהרון מלא וי"ו, כפי המסרה, וכפי ספר מסורת סייג לתורה מרבינו מאיר הלוי במהר"ר טודרוס הלוי זצ"ל, כולם חסר וי"ו כתיב". ושאל השואל האם עליו לגרור את הוי"ו, כדעת קצת חכמים, או לא. גם תמצית התשובות מובאת, כאמור, בנספח — מרבני בודון, מחכם אלמוני מקושטאנטינה, מר' דוד נחמיאש משאלוניקי, מר' אליהו ארבארו מאישקופיאה, מר' מנחם עזריה מפאנו, מר' בן-ציון צרפתי מויניציה ומר' יודא ליב סאראוואל. לא נמסר שום תאריך, אך בתשובה מקושטנטינה מוזכר "ספר מנחת כהן שהדפיסו עתה על מלות חסרות ויתרות", וספר זה נדפס בשנת שנ"ח. המשיבים כולם מסכימים שאכן כך הוא המצב הראלי כפי שתיארו השואל, ודעתם שאין לגרור את הוי"ו היותר. המקור היחיד לשינוי פתאומי זה הוא — לפי דבריהם — ספר "מסורת סייג לתורה" לרמ"ה.

בשלושת המקרים הנזכרים הללו יש הגהה או ניסיון הגהה בנוסח ספר התורה: על ידי יצחק די ליאון בספרד לפני הגירוש, על ידי אברהם בן חסאן בשאלוניקי בראשית המאה הט"ז, ועל ידי השואל בנספחי "מסורת סייג לתורה" בסוף אותה מאה, והצד השווה ביניהם הוא הניסיון ליישב את הסתירות שנתגלו במסירת נוסח המסורה על רקע כפול: הניגוד בין הנוסח המזרחי לנוסח הספרדי מזה, והסתירות שבין ספרי הכללים כספריהם של הרמ"ה והמאירי לבין ספרי התורה הכתובים מזה. סתירות אלו החריפו עם גירוש ספרד, כשהגיעו ספרי התורה וספר "מסורת סייג לתורה" של הרמ"ה למזרח. בדרך כלל הייתה הנטייה הרבנית להכריע סתירות אלו על פי ספרי הכללים, שהיו בעלי סמכות מכוח

מעמדם הרם של מחבריהם, אבל הכרעתם הייתה נתקלת ברגיל בהתנגדותם של סופרי סת"ם, שהחזיקו במסורת ה"מקצועית" שבידם, והעדיפו על הכרעות הלכתיות-עיוניות שלא נשענו על מסורת כתיבה מעשית. עניין זה כולו הוא ביטוי לאחת הבעיות המעניינות ביותר בתולדות התפתחות ההלכה בימי הביניים המאוחרים, בעיה שעדיין לא נתנו עליה החוקרים את הדעת: מהי סמכותם ההלכתית של "בעלי מקצוע" מסוימים, כמוהלים, חזנים, סופרי סת"ם, שוחטים ועוד כיוצא בהם, שפעמים הרבה נהגו על פי מסורת מקצועית שעברה אליהם בעל פה מרבותיהם, ועמדה בניגוד גמור לעמדתם של רבנים בעלי הלכה מפורסמים שלא עסקו בהלכות אלו למעשה.⁸²

השפעת ספרו של הרמ"ה ניכרת לא רק אצל הסופרים אלא גם בספריהם של גדולי הפוסקים בתחום כתיבת ספרי תורה, כמהר"ם די לונזאנו, בעל "מנחת שי", ועד אחרון – הלוא הוא הפוסק הנודע שלמה גנצפריד, שספרו "קסת הסופר", על הלכות כתיבת ספר תורה, חלק ב, מוסר את רשימת "המלאות והחסרות" על פי הספר "היקר מסורת סיג לתורה". מהר"ם די לונזאנו בספרו "אור תורה" (לפני מהדורת המבורג תצ"ח) מצטט ממנו על כל צעד ושעל, ופוסק כמותו אפילו נגד ספרים עתיקים ודעות חלוקות רבות.

פעמים אחדות – ובמיוחד כאשר הרמ"ה ב"מסורת סיג לתורה" משאיר עניין בספק – מצטט לונזאנו מתוך ספר התורה שכתב הרמ"ה "כפי מה שהעידו חכמי בורגוש" – ואיני יודע היכן העידו. בערך "כדרלעמר" תמה לונזאנו בחזקה על דברי רמ"ה שכתב "חדא מלה כתיב וחסר כתי' ומס' עלה דחד' מלה כתיב והכי משמע במסכת חולין" (לפנינו בנדפס חסר העניין במסכת חולין, אבל בכתבי היד תמצא את כל הערך). והרי במסכת חולין (סה ע"א) משמע להפך, כפי שהוכיחו רבי אברהם מן ההר (שחידושיו לחולין היו בידי לונזאנו) והר"ן בדבריהם על אתר. לאחר שהאריך לונזאנו בפלפול כדי ליישב את דברי רמ"ה, הוא ממשיך ואומר: "וא"ת ולמה שמחתי בקיום דברי הרמ"ה והמאירי ז"ל, והלא בזה נתבטלו דברי הר"א מההר והר"ן ז"ל... שתי תשובות בדבר, חדא כי דברי הרמ"ה והמאירי ז"ל היו מסכימים לאמת הנמצא בספרים... ועוד כי הרמ"ה והמאירי נחתו להכי, ר"ל לכך באו, וזהו אומנותם להגיה התורה ולדרוש ולחקור ולבדוק בספרים הקדמונים לברר האמת, ולכן הטעות בדבריהם היא מילתא דלא שכיחא... וביותר הרמ"ה ז"ל שהוא רב מובהק מאד עד שהרמב"ן היה שואל לו ספקותיו..." (ד ע"א).

82 ראה מאמרי "קווים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג-י"ד", עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 20-41 (=כנסת מחקרים, א: אשכנז, פרק כג).

אזכיר עוד הבאה אחת של פירוש על התורה, בדרך אגדה של סוד, שהביא הרא"ש "מפי הרמב"ן ששמע מפיו".⁸³
פירוש הרמ"ה על י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן נדפס בידי הרב א' שושנה ב"ברייתא די"ג מידות", ירושלים תשנ"א.

83 פירוש הרא"ש לתורה שבספר הדר זקנים, ליוורנו ת"ר, סוף פרשת נצבים.